

מצה שרויה: הלכה, קבלה ותולדות החסידות

לוי יצחק קופר

א. מבוא

חסידים נוהגים להימנע ממצה שרויה בחג הפסח.¹ מאמר זה בוחן את הנוהג הזה בהקשר הרחב של גיבוש מנהגים חסידיים והתפשטותם כחלק מהתהוות הזהות החסידית. לשם כך אתחקה אחר ראשיתה של הזהירות מפני מצה שרויה בקרב החסידים בתור מקרה מבחן להיווצרות המנהג החסידי.

הקשר רחב נוסף של המאמר הוא הכתיבה ההלכתית שיצאה מבית מדרשם של החסידים.² באפיק זה אבחן את דברי ר' שניאור זלמן מליאדי (1745 לערך – 1812) –

* התחלתי במחקר זה בעת היותי עמית מחקר בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן, המשכתי כאשר הייתי עמית מחקר בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב, וסיימתי בהיותי עמית מחקר של השותפות האקדמית הבין-אוניברסיטאית ללימודי רוסיה ומזרח אירופה – אני אסיר תודה למוסדות אלה על התמיכה והעידוד שקיבלתי לאורך הדרך. כמו כן, תודותי נתונות למלומדים שסייעו בידי וייעצו לי במהלך המחקר: יוסף אביב³, אריה אדרעי, אייזיק ברד"ן בלויא, אליעזר בראדט, בנימין בראון, אוריאל גלמן, אלימלך וסטרייך ועמיחי רדזינר.

1 ישנם הבדלים בפרטי קיום המנהג בין החצרות. לגישות שונות, ראו לדוגמה: יצחק בן ליב לנדא זכרון טוב 57 (התרנ"ב); אברהם דוד הורוויץ שו"ת קנין תורה ב סימן פז עמ' קצט (התשל"ח) (שר שלום מבעלזא); שלום יודא גראס אכילת מצות בישראל, סיפורים נפלאים מצדיקי ישראל, יב-יג (התשל"ח) (אוהב ישראל מאפטא); שמעון הירשלער ואח' הגדה של פסח עבודת ישראל השלם רפג (התשמ"ט) (המגיד מקאז'ניץ); גבריאל צינגער נטעי גבריאל, הלכות פסח, חלק ב, פרק לז (התשס"ב); יחזקאל סלומון "שרויה (גיבראקס) צאנו שמ 28, 32-33 (התשס"ד).

2 על כתבי ההלכה מבית מדרשם של החסידים, ראו Levi Cooper, *Jewish Law in the Beit* 2 *Midrash of Hasidism*, 34 DINE ISRAEL 51 (2020).

דמות מרכזית בשחר החסידות אשר נודע (בין השאר) בזכות כתביו ההלכתיים.³ כפי שנראה, רש"ז מליאדי היה הפוסק החסידי הראשון אשר התייחס בכתביו למצה שרויה. אפתח בהגדרת "מצה שרויה" ועיקר דינה. מכאן אעבור לשתי התייחסויות שונות למצה שרויה בכתביו רש"ז מליאדי. אבקש להסביר את הפער בין התייחסויות בעזרת הסברים מתחומי דעת שונים: תורת המשפט, היסטוריה, וסוציולוגיה של ההלכה. לאור הסברים אלו, אזהה את מועד הפצת המנהג בתקופת גיבוש החסידות לכדי תנועה, ואביא ראיות תומכות לזיהוי זה. מתוך השוואה לדברי פוסקים אחרים בסוגיית מצה שרויה, אנו יכולים להיוודע למגמת החסידות להפוך מנהגים קבליים של יחידים סגולה לנחלת הכלל. התפתחות זו היא מקרה מבחן המאיר על יצירת מנהגים חסידיים ועל שלב ההתהוות של תנועת החסידות. עם זאת, מדובר במקרה ייחודי, שהרי הזהירות מפני מצה שרויה מתרחשת בתוך הבית ולא במרחב הקהילתי.⁴

מלומדים עסקו במנהג חסידי זה והאירו פנים שונות של ההימנעות ממצה שרויה – מקורות קדומים למנהג, גדריו, הריאליה סביבו, חריגים לו, ועוד.⁵ במאמר הנוכחי אני

- 3 על כתבי ההלכה של רש"ז מליאדי, ראו יהושע מונדשיין **ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן (בעל התניא והש"ע): ביבליוגרפיה (התשמ"ד)**; Levi Cooper, *On Etkes' Ba'al Ha-Tanya*, 29 *DINÉ ISRAEL* 177 (2013); idem, *Towards a Judicial Biography of Rabbi Shneur Zalman of Liady*, 30 *J. L. & RELIG.* 107 (2015); idem, *Mysteries of the Paratext: Why did Rabbi Shneur Zalman of Liady Never Publish his Code of Law?* 31 *DINÉ ISRAEL* 43 (2018). ראו עוד בהמשך, בתחילת פרק ב.
- 4 יש מקום לבחון אם ישנם מנהגים חסידיים אחרים משחר התנועה שאף הם מתרחשים במרחב הביתי-משפחתי-פרטי, במרחק מסוים מעין הקהילה.
- 5 מקורות קובצו על ידי מלומדים שקדמו לי ולהם אני מכיר טוב: יהודה דוד אייזענשטיין **אוצר דינים ומנהגים** 136 (התש"ז); אהרן וורטהיים **הלכות והליכות בחסידות** 173-174 (התש"ך); יצחק אלפסי "השלחן ערוך בקהל חסידים" **מחניים** זז 59 (התשכ"ה); דניאל שפרבר **מנהגי ישראל: מקורות ותולדות** ב, עמ' קמד-קמו; ז, עמ' שפז-שפט (התש"ן-התשס"ז); גדלי' אבערלאנדער "חומרת אי אכילת מצה שרויה בפסח" **אור ישראל** טו, עמ' קלד (התשנ"ט); הנ"ל **מנהג אבותינו בידינו מועדים**, עמ' תלט-תסט (התשס"ו); סלומון, לעיל ה"ש 1, בעמ' 28-36; **פינת ההלכה: מאמרי הלכה מוסברים** עמ' קפד-קצא (חברי כולל מנחם מלבורן אוסטרליא עורכים, התשס"ד); טוביה פריינד **מועדים לשמחה** ה סימן יג, עמ' תלג-תסה (התשנ"ח-התשס"ח); ירחמיאל ישראל יצחק הלפרין "השרויה – מציאות משתנה או חשש הלכתי קיים" **ירושנתו** ז, עמ' ריח (התשע"ד); משה חלמיש "שלחן ערוך הרב – בין קבלה להלכה" **חב"ד: היסטוריה, הגות ודימוי** 75, 85-86 (יונתן מאיר וגדי שגיב עורכים, התשע"ז); David Brofsky, *HILKHOT MO'ADIM: UNDERSTANDING THE LAWS OF THE FESTIVALS* 473-474 (2013).
- על מנהגי מצה שרויה בקרב אדמו"רי וחסידי חב"ד דנו חוקרי ליובאוויטש: יהושע מונדשיין **אוצר מנהגי חב"ד** ניסן-סיון עמ' מג-נ; רכב-רכח (התשנ"ו); יוסף יצחק הבלין **שערי הלכה ומנהג: תשובות וביאורים בשלחן ערוך** הוספות ומילואים, סימן מד וסימן נ (התשס"ב); בערל לאזאר "איסור קטניות בפסח" **פרדס חב"ד** 17, 175 (התשס"ו).

מבקש להסביר מדוע התפשטה ההימנעות ממצה שרויה בזמן מסוים ובסביבה תרבותית מסוימת: שלהי המאה ה-18 וראשית המאה ה-19 בקרב תלמידי ר' דב בער המגיד ממעזריטש (נפטר 1772). לטענתי, התקבלות המנהג קשורה ליחס של תנועת החסידות בראשיתה לריטואלים ולמנהגים שמקורם במורשת האר"י (ר' יצחק לוריא, 1534-1572) והנחלת הנהגות אלו להמוני עם.⁶ תהליך זה תרם לגיבוש הזהות הקבוצתית של החסידים. בכך אני מבקש לתת פשר נוסף למקורות, להציג פרק בהתהוות תנועת החסידות, ולהוסיף נדבך בהכנת מוסד המנהג בקרב החסידים.⁷

ב. מצה שרויה – מהי ומה דינה?

"מצה שרויה" היא מצה או תוצרי מצה שכאו במגע עם מים. היא נקראת "מצה שרויה" על שם השריית המצה במים. ביידיש היא נקראת "געבראָקטס" (שבור) – על שם ריסוק המצה לחלקים קטנים, והפיכתה לקמח מצה. מצה שרויה משמשת בהכנת מאכלי פסח שונים.⁸

לפי עיקר הדין, מגע המצה במים לאחר אפייתה אינו כרוך בסכנת חימוץ. כך כתב הרמב"ם:

6 אני מטשטש את ההבחנה בין ריטואל לבין מנהג. בשיח הפנים-הלכתי מדובר במנהגים, ואילו בהסתכלות אקדמית חיצונית דומה שההימנעות ממצה שרויה היא ריטואל. ראו Frits Staal, *The Meaninglessness of Ritual*, 26 NUMEN 2 (1979). יש דמיון בין המונחים "ריטואל" ו"מנהג", וההבחנות אינן נצרכות לדיון הנוכחי. ראו Gadi Sagiv, *The Narcissism of Small Differences? Rituals and Customs as Hasidic Identity-Markers*, 33 POLIN: STUD. IN POLISH JEWRY 151, 154-155 (2020).

7 תופעת המנהגים החדשים של החסידים הייתה מסלעי הביקורת של המתנגדים. היבט זה לא יבוא לידי ביטוי במסגרת הנוכחית.

8 תבשיל מפורסם אשר מכינים לאחר השריית המצה במים הוא מצה בריי (בליל מצה; נקרא גם מצה ברייט או מצה ברא; בעברית מודרנית מצה מטוגנת או מציייה) – דהיינו, טיגון מצה רטובה עם ביצים, שמן ותבלינים. מקמח מצה (ביידיש: מצה מעל, matza meal) מכינים קניידלעך (כופתאות, matza balls) או עוגיות הכשרות לפסח. אם המצה נשברה לחלקים גדולים יותר יש המכנים אותה מצה פֶאַרפֶּל (פתיתי מצה, matza farfel), והיא נאכלת במרק או כמילוי בתבשילים.

אין דין אחד לכל המאכלים המוזכרים, שהרי יש חשיבות לאופן ההכנה (עם או בלי תערובת), לעיתוי ההכנה (לפני פסח או במהלך החג), ולתהליך ההכנה (בישול, חליטה, אפייה). המקורות משלהי המאה ה-18 וראשית המאה ה-19 דנים במצה שהושרתה במים בלבד, ואילו מצה שהושרתה בנוזלים אחרים ("מי פירות") אין דינה כדין מצה שרויה. בהמשך הורחב הנוהג להימנע ממצה שהושרתה בכל נוזל, וכך נוהגים רבים היום. ההבחנות המוזכרות, וכן השינוי בדין מי פירות, חורגים ממסגרת הדין הנוכחי.

אין מבשלין חטים במים כגון ריפות, ולא קמח כגון לביבות, ואם בישל
הרי זה חמץ גמור והוא שיתבקעו בתבשיל. אין קולין את הבצק בשמן
על המחבת. אבל מבשלין את הפת ואת הקמח הקלוי.⁹

הרמב"ם הבדיל בין שתי קטגוריות של חיטה ותוצריה (וכך הדין לכל אחד מחמשת
מיני דגן):

א. מוצרים היכולים לבוא לידי חימוץ, ולכן אסור לבשלם במים בפסח. בקטגוריה זו
כלולים: חיטה, ריפות, קמח, לביבות ובצק.¹⁰

ב. מוצרים שכבר אינם יכולים לבוא לידי חימוץ אף על פי שמקורם בחמשת מיני דגן,
ולכן מותר לבשלם במים בפסח. בקטגוריה זו כלולים: קמח קלוי ופת.¹¹

מצה שרויה שייכת לקטגוריה השנייה – הגם שמקורה בחיטה, מאחר שהיא כבר נאפתה
היא אינה יכולה להחמיץ ואין איסור לבשל אותה בפסח.¹²

זאת ועוד: בתלמוד מובאת דעה כי יוצאים ידי החובה של "מצת מצווה" – דהיינו,
המצה שאוכלים בליל הסדר כדי לקיים מצוות אכילת מצה – במצה שרויה. וכך נפסק
להלכה בשולחן ערוך של ר' יוסף קארו: "יוצא אדם במצה שרויה".¹³

9 משנה תורה, הלכות חמץ ומצה ה, ג.

10 ריפות – בורגול או מאכל דומה העשוי מגרגרי חיטה שנחלטה, יובשה ונגרסה; המאכל
מוזכר במקרא: "וַתִּקַּח הָאִשָּׁה וַתִּפְרֹשׂ אֶת הַמָּסֶךְ עַל פְּנֵי הַבָּאֵר וַתִּשְׁטַח עָלָיו הַרְפוּת וְלֹא
נִדְעָ דְבָרָה" (שמואל ב, יז 19).

לביבות – לא לאֶטְקֵס מתפוחי אדמה המוכרים מחנוכה, אלא תבשיל הנעשה ממוצרי
חיטה; כמשמעות המקורית של המונח המקראי בסיפור אמנון ותמר: "וַתִּקַּח אֶת הַבָּצֶק
וַתִּלְשׁ וַתִּלְבֵּב לְעֵינָיו וַתְּבַשֵּׁל אֶת הַלֶּבְבֹת" (שמואל ב, יג 8).

11 קמח קלוי – קמח מחמשת מיני דגן שנקלה על גבי אש, ועובר תהליך שנקרא תגובת
מייאר, Maillard reaction, ולפי ההלכה אינו יכול עוד להחמיץ.

פת – לא לחם, אלא מאכל מחמשת מיני דגן שבעת הכנתו לא החמיץ ולכן הוא כשר
לפסח. זו אחת המשמעויות של המילה בדברי חז"ל: "לֶחֶם עֲנִי – פרט לחלוט ואשישה.
יכול לא יהי אדם יוצא בפת הדראה, תלמוד לומר תֹּאכַל עָלָיו מִצֹּת" (ספרי, דברים קל
על דברים טז 3); "בית שמאי אומרים אין אופין פת עבה בפסח, ובית הלל מתירין" (בבלי,
ביצה כב ע"ב); ראו עוד בבבלי, פסחים לו ע"א; שם מ ע"א; "פת" אליעזר בן יהודה מלון
הלשון העברית הישנה והחדשה 5293 ה"ש 2 (התש"י).

12 כך נפסק בשולחן ערוך: "כרמל שמהבהבין אותו באור וטוחנין אותו – אין מבשלים הקמח
שלו במים שמא לא נקלה באור יפה, ונמצא מחמיץ כשמבשלים אותו. וכן כשמוללין
הקדירות החדשות (והסביר הרמ"א כי הכוונה 'שנותנים קמח לתוך המאכל להקפות') אין
מבשלים בהם, אלא מצה אפויה שחזרו וטחנו אותה" (שולחן ערוך ורמ"א, אורח חיים,
תסג, ג). מותר, אם כן, למולל את הקדירה ב"מצה אפויה שחזרו וטחנו", דהיינו קמח מצה,
מאחר שאין במוצר זה חשש חימוץ אף כאשר יבוא במגע עם מים.

13 שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תסא סעיף ד; בעקבות בבלי, פסחים מא ע"א.

לעומת הלכה פסוקה זו, ישנם מקורות קדומים המעידים על הימנעות מאכילת מצה שרויה מסיבות שונות – אם מפני שיש בה חשש חימוץ, אם מפני שאין בה טעם מצה, ואם בגלל חשש למראית עין וטעות.¹⁴ ישנם מלומדים שהדגישו מקורות אלו בכואם לאשש את מנהג החסידים ולעודד את שמירתו.¹⁵ כפי שיתבהר בהמשך, הזהירות מפני מצה שרויה אצל החסידים אינה נעוצה במקורות קדומים אלו.

מה הם השורשים של המנהג החסידי? מתי החלו החסידים להימנע מאכילת מצה שרויה בפסח? מדוע התפתח המנהג והתפשט? האם ישנם מנהגים אחרים שאף הם התקבלו בדרך דומה, או שמא הזהירות מפני מצה שרויה היא בבחינת חריג? כדי להבין את יחסם של החסידים למצה שרויה, נחזור לימיה הראשונים של תנועת החסידות, דהיינו שלהי המאה ה-18 וראשית המאה ה-19.¹⁶

ג. פסקי הרב שניאור זלמן מליאדי

ר' שניאור זלמן מליאדי (1745 לערך – 1812) היה מנהיג דגול בשחר החסידות. הגותו הייחודית קיבלה ביטוי בספרו תניא. הגות חסידית זו מוכרת בראשי תיבות חב"ד – חוכמה, בינה, דעת – ובמפנה המאות היא עוררה דיון בקרב מנהיגי התנועה המתגבשת. רש"ז מליאדי אף עמד בחזית המאבק נגד המתנגדים, והוא נעצר פעמיים

14 חשש חימוץ: עולת תמיד – עולת שבת, סימן תנג סעיף ג; השוו מגן אברהם, אורח חיים, תנח, א.

שיהא טעם מצה בפה: אבן העזר: ספר ראב"ן, קסב ע"א (מהדורת התרפ"ו). נימוק זה שייך רק בלילה הראשון, ומכאן המנהג לא לאכול מצה שרויה בלילה הראשון בלבד. ראו גרשון מענדל אייזנברגר **אוצר הידיעות: אסיפת גרשון 498 (1997)**; פריינד, לעיל ה"ש 5, בעמ' תלה; משנה ברורה, שער הציון, תסא, כט.

משום מראית עין וטעות: ראבי"ה, פסחים, סימן תעה; מהר"ם חלאווה, פסחים מא ע"ב; כנסת הגדולה, אורח חיים, סימן תסא; גליוני הש"ס: מועד, פסחים מא ע"ב ד"ה בחסיסי; חכמת שלמה, אורח חיים, סימן תסג.

15 מנחם מ' כשר הגדה שלמה 159 (שמואל אשכנזי עורך, התשט"ו); אבערלאנדער, "חומרת", לעיל ה"ש 5; סלומון, לעיל ה"ש 1; אבערלאנדער, מנהג, לעיל ה"ש 5; לוי יצחק היילפרין "בענין מצה שרויה" יגדיל תורה (ירושלים) יד 85 (התש"מ). הלפרין (לעיל ה"ש 5) הגיב לאבערלאנדער "חומרת", לעיל ה"ש 5, וטען כי המקורות שהביא אבערלאנדער אינם המקור למנהג. ראו עוד יהודה יודיל הלוי עפשטיין **מנחת יהודה 108 (התרל"ז)**.

השוו – אמירות אגב מפורשות כי אין למנהג מקור קדום בהלכה: ישראל יעקב ארטן **אמת ואמונה: מנחם מנדל מקאצק קלג, אות תתפג (הת"ש)**; אליהו כי טוב **ספר התודעה כרך ב, נא (התשי"ח)**.

16 Moshe Rosman, *Founder of Hasidism: A Quest for the Historical Ba' al Shem Tov* (1996).

על ידי שלטונות רוסיה בשל פעילותו בהפצת החסידות.¹⁷ היום, ממשיכי דרכו, חסידי חב"ד-ליובאוויטש, פעילים ברחבי העולם.¹⁸

צלע נוספת וחשובה של חייו ומורשתו של רש"ז מליאדי היא פעילותו כפוסק הלכה וכמחבר שהנחיל כתבי הלכה לדורות. עיקר פרסומו של רש"ז מליאדי בתחום ההלכה הוא הודות לספר הפסקים שלו – שולחן ערוך – הנקרא תדיר שולחן ערוך הרב (או שולחן ערוך הגרש"ז ושמות דומים). רש"ז מליאדי גם חיבר תשובות בהלכה, ופרסם מונוגרפיות הלכתיות על הלכות תלמוד תורה, על ברכות הנהנין ועל נטילת ידיים לפני הסעודה. כמו כן, רש"ז מליאדי הוסיף הוראות ורשימות הלכתיות קצרות לסידור תפילה שערך. מבחינת תרומתו הספרותית לדורות, ניתן לומר כי רש"ז מליאדי היה איש ההלכה המוביל בין מנהיגי תנועת החסידות בראשיתה.¹⁹ לענייננו – רש"ז מליאדי הוא הראשון מבין מנהיגי החסידות אשר התייחס בכתביו למצה שרויה.

העובדה שרש"ז מליאדי הנחיל חומר הלכתי בחיבורים מסוגות ספרותיות שונות, שנכתבו בזמנים שונים ואולי לקהלים שונים, מזמינה בדיקה השוואתית של כתביו ההלכתיים. ישנו עניין מיוחד במקרים שבהם נושא הלכתי נדון ביותר מחיבור אחד. עיון מסוג זה חושף שורה של סתירות בפסקיו של רש"ז מליאדי. הסתירות קיימות בין חיבור לחיבור, ובמקרים נדירים אף בתוך חיבור אחד. התופעה של סתירות בין חיבורים של מחבר אחד – במיוחד בין ספר פסקים לבין ספרות השו"ת – מוכרת מחכמי הלכה אחרים ונדונה בספרות המחקר.²⁰

בסוגיית מצה שרויה אנו שומעים קולות שונים בכתבי ההלכה של רש"ז מליאדי. בשולחן ערוך שלו פסק רש"ז מליאדי:

אבל מצה אפויה שחזר וטחנה מותר לבשל הקמח שלה ולעשות ממנה כל מה שירצה. אפילו במקום שמצוים עבדים שמזלזלים באיסורים – אין

- 17 עמנואל אטקס בעל התניא: רבי שניאור זלמן מלאדי וראשיתה של חסידות חב"ד (התשע"ב).
- 18 ליובאוויטש הוא הענף המוכר מבין שלוחותיה של חסידות חב"ד, ובימינו הענף השורד היחיד. על ההבחנה בין חב"ד לבין ליובאוויטש, ראו Levi Cooper, *Is Chabad Lubavitch?* JERUSALEM POST, 17.8.2012, magazine; repr. *Are Chabad and Lubavitch Synonymous*, AUSTRALIAN JEWISH NEWS, 12.10.2012.
- 19 על ההתעלמות היחסית מפועלו של רש"ז מליאדי בתחום ההלכה, ראו Cooper, *On Etkes'*, לעיל ה"ש 3. השו"ת חלמיש, לעיל ה"ש 5, בעמ' 75-76; Cooper, לעיל ה"ש 2, בעמ' 55-54.
- 20 חיים טשרנוביץ (רב צעיר) תולדות הפוסקים ג 312-313, 330-325 (התש"ו-התש"ח); יצחק זאב כהנא מחקרים בספרות התשובות 97-107 (התשל"ג).

חוששין שמא כשיראו שמתירים לעשות תבשיל מקמח של מצה יתפרצו להתיר לעצמם לעשות תבשיל מקמח של חטים.²¹

כמו הפוסקים שקדמו לו, התיר רש"ז מליאדי בישול קמח מצה, דהיינו מצה שרויה. רש"ז מליאדי גם התייחס לשאלה נוספת: האם ראוי לאסור קמח מצה שרויה, פן השימוש בקמח מצה יביא לשימוש בקמח רגיל העלול להחמיץ? שאלה זו נידונה בפוסקים שקדמו לרש"ז מליאדי, והוא פסק כי אין צורך להתחשב בחשש זה.²² בשולחן ערוך של רש"ז מליאדי לא נזכרת ההסתייגות מאכילת מצה שרויה – לא לשבח ולא לגנאי.

לעומת זאת, בתשובה שחיבר רש"ז מליאדי "אודות איסור בישול מצה שנתפררה" אנו נתקלים בנימה שונה:

באמת כי גם שאינו איסור גמור וברור מדינא, מ"מ המחמיר תבא עליו ברכה, ואינו מן המתמיהין לאמר כי היא חומרא בלא טעם, אלא טעמא רבא איכא במלתא, לזוהר מחשש איסור דאורייתא.²³

בסוף התשובה, חזר רש"ז מליאדי על עמדתו ביתר שאת תוך העברת נטל ההוכחה מהנזהרים ממצה שרויה לאלו שאינם נזהרים:

ומ"מ אין למחות בהמון עם המקילים, כיון שיש להם על מה שיסמוכו [...] אבל לפי מ"ש [=מה שכתב] האריז"ל להחמיר כל החומרות בפסח, פשיטא שיש להחמיר.

ישנם מקורות הקושרים את המגמה להחמיר בפסח לאר"י ומורשתו.²⁴ השאלה ההיסטורית – אם מדובר במסורת אותנטית של האר"י ומה הייתה כוונתו – אינה נחוצה לדיון הנוכחי. לענייננו, די בכך שרש"ז מליאדי ואחרים סברו כי זו עמדת האר"י.

21 שולחן ערוך |הרב|, אורח חיים, תסג, ג.

22 פוסקים הסבורים כי יש לחשוש לטעות: ראב"ן, לעיל ה"ש 14; כנסת הגדולה, לעיל ה"ש 14.

פוסקים הסבורים כי אין צורך לחשוש לטעות: פרי חדש, אורח חיים, סימן תסא, ב ד"ה עוד; תסג, ג ד"ה ומה שכתב אלא. ראו עוד פריינד, לעיל ה"ש 5, בעמ' תלה-תלו.

23 התשובה נדפסה לראשונה בזיטאמיר בשנת 1847 במהדורה החמישית של ספר הפוסקים, ובאותה עת בתוך קובץ נפרד של תשובות רש"ז מליאדי. ראו מונרשיין, לעיל ה"ש 3, בעמ' 80-87, 188. מאז נדפסה התשובה בקבצים השונים של תשובות רש"ז מליאדי: שאלות ותשובות אדמו"ר הזקן סימן ו (לוי ביסטריצקי עורך, התשמ"ח); שאלות ותשובות הרב סימן כח (שלמה הלוי סגל עורך, התשס"ה); שאלות ותשובות אדמו"ר הזקן סימן ו (שלום דובער לוין עורך, התשס"ז). לדיון על אודות תיארוך התשובה עצמה ראו להלן פרק ד.

24 משנת חסידים, מסכת ניסן, ג, ד (התפ"ז); באר היטב, אורח חיים, סימן תמוז סעיף א. גם בזוהר יש דגש על זהירות מחמץ בפסח, ראו ספר הזהר ג, רפב ע"ב (רעיא מהימנא). ראו עוד הסכמת אברהם מאיר איזרעאל בתוך גראס, לעיל ה"ש 1, בעמ' יג ספירה ראשונה; שמואל אשכנזי אלפא ביתא קדמיתא דשמואל זעירא 163-168 (התש"ס); ציננער, לעיל ה"ש 1, ח"א, בעמ' יז-כט; בן ציון מוצפי פסח בציון קנב-קסא (התשע"ו).

בהמשך התשובה הסביר רש"ז מליאדי מהו אותו "טעמא רבא" אשר בגינו יש לאסור מצה שרויה: "דחיישינן שמא לא בשול שפיר" – דהיינו, שיהיה קמח שלא נאפה וכאשר קמח זה יבוא במגע עם מים הוא יחמיץ. לדברי רש"ז מליאדי, לא מדובר בחשש מדומה: "והנה עינינו רואות בהרבה מצות שיש עליהם מעט קמח אחר אפייה". הסיבה שיש קמח על המצה לאחר שנאפתה קשורה לתהליך הכנת המצות: "וזה בא מחמת שהיתה עיסה קשה ולא נילושה יפה יפה". לאחר דיון תמציתי במקורות, חזר רש"ז מליאדי לריאליה שעוררה את החשש: "כיון שעיינינו רואות מצות הרבה שמצוי בהם קמח מעט נראה לעין אחר האפייה, אי אפשר להכחיש החוש".

אם מדובר בחשש של חימוץ דאורייתא, נשאלת השאלה: מדוע פוסקים אחרים לא חששו מפני הרטבת המצה? רש"ז מליאדי ענה על שאלה זו כאשר תיאר שינוי בתהליך הכנת המצות. שינוי זה התחולל – לדבריו – בימיו שלו:

ומה שלא הזכירו זה הפוסקים, היינו משום שזה אינו מצוי כלל אלא בעיסה קשה שלא נילושה יפה. וברורות הראשונים היו שוהין הרבה בלישה וגלגול עד שהיה נילוש יפה. עד שמקורב זה עשרים שנה או יותר נתפשטה זהירות זו בישראל קדושים, למהר מאד מאד בלישה, ואין לשין יפה יפה, ולכן נמצא קמח מעט במצות של עיסה קשה, כנראה בחוש למדקדקים באמת.

דברי רש"ז מליאדי מעלים כמה תהיות. ראשית, מבחינת ההלכה: אף אם יש קמח לאחר האפייה, הרי זה קמח קלוי שאינו יכול להחמיץ. שנית, מבחינת המציאות: השינוי המתואר בתהליך הכנת המצות הוא כמעט עדות יחידאית, וטרם נמצאו פוסקים אחרים שכתבו שצריך להיזהר ממצה שרויה עקב שינוי זה.²⁵ שלישית, מבחינת כתבי רש"ז

השור: "ולענין שאר חומרות דפסח היה ר' יצחק מנשכין, [1789/90-1868] מספר שהרב הצה"ק רל"י [=הצדיק הקדוש ר' לוי יצחק] מבארדיטשוב היה אומר בדיני שבת יש להחמיר הרבה יותר ויותר מברדיני פסח" (לנדא, לעיל ה"ש 1, בעמ' 36, אות כא).
25 אני נוקט לשון זהירה מפאת שני מקורות שפרשנותם אינה ברורה.
ר' מרדכי הלוי עפשטיין כתב בשם אביו ר' אריה לייב הלוי עפשטיין ("בעל הפרדס", 1708-1775):

[...] בדרך הזה שאכשר דרא בענין לישה ואפייה שמחמירים הרבה מה שלא היה מקדם [...] (ודי כתבתי שלא לאכול תבשיל של מצה ותו לא מידי והבוחר יבחר ובלבד שיכוון לבו לשמים) ואף גם זאת שאלתי למ"כ ומו"ץ רבי שמעון זצ"ל והיה מתמיה על המחמירים, ואף דא"א הגאון לא אכל, אבל אלו ואלו צדקו יחדיו, כי דכירנא בק"ק היו אופים מצות עבה וכו' אבל בעת הזה ובפרט בקהלתינו וכו' (מעשה רב החדש נא (התש"ס)).

מונדרשיין, ובעקבותיו אבערלאנדער, הבינו שיש כאן תימוכין לדברי רש"ז מליאדי (מונדרשיין, לעיל ה"ש 5, בעמ' מד ה"ש 2; אבערלאנדער, "חומרת", לעיל ה"ש 5, בעמ' קלה; אבערלאנדער, מנהג, לעיל ה"ש 5, בעמ' תמו, ה"ש 29). אינני רואה כאן תיאור של

מליאדי: אם נקבל את התיאור העובדתי שלו, דבריו יפים להבדיל בין פוסקים מדורות עברו (הרמב"ם ור"י קארו, לדוגמה) לבין רש"ז מליאדי. אולם, אין בדברי רש"ז מליאדי בתשובה להסביר מדוע הוא לא הזהיר מפני מצה שרויה בשולחן ערוך שלו.

לפנינו, אם כן, קולות שונים בכתבי ההלכה של רש"ז מליאדי. שתיקתו בספר הפוסקים מצביעה על היתר ללא סייג. לעומת זאת, בתשובתו צידד רש"ז מליאדי בזהירות מפני מצה שרויה. כיצד ניתן להבין את הפער בין גישת רש"ז בספר הפוסקים לבין גישתו בתשובה? בפרקים הבאים איעזר בכיווני מחשבה שונים – תורת המשפט של ההלכה, תיארוך כתבי רש"ז מליאדי והיבטים סוציולוגיים של ההלכה בקרב החסידים – כדי להסביר את שורשי הפער בין הסוגות. בעזרת כלים אלו, אצייר תמונת מצב של גיבוש מנהג חסידי בזמן אמת.

ד. תורת המשפט: הלכה, הלכה למעשה והכרעה שיפוטית קונקרטי

חנינה בן-מנחם עמד על ההבחנה בין שלושה אופנים (בלשונו: "modalities") של ביטוי נורמה משפטית: "הלכה" (law), "הלכה למעשה" (law-to-be-applied), ו"הכרעה שיפוטית קונקרטי" (concrete judicial ruling).²⁶ מטבעות הלשון "הלכה" ו"הלכה למעשה" וההבחנה ביניהם מוכרים מהספרות התלמודית. המונח "הלכה" מתאר היגד תיאורטי. זוהי נורמה טהורה על בסיס ניתוח המקורות המשפטיים וללא התחשבות בגורמים חוץ-משפטיים – כגון: נסיבות, אידיאולוגיה, שיקולים של מדיניות, ועוד. המונח "הלכה למעשה" מתייחס לתרגום הנורמה התיאורטית והטהורה כדי שניתן יהיה ליישמה בנסיבות מתאימות. בעוד הלכה היא היגד תיאורטי שלא נועד בהכרח לכוון התנהגות למעשה, הרי הלכה למעשה היא ביטוי של הנורמה שיש לפעול על פיה. בשני האופנים האלו ההיגד הוא כללי; באופן השלישי – הכרעה שיפוטית קונקרטי – הנורמה

שינוי במהירות הלישה, אלא שינוי ממצות עבות למצות דקות. לשינוי זה אכן יש עדויות נוספות; ראו להלן ליד ה"ש 33.

ר' משה סופר ("חתם סופר", 1762-1839) תיעד לישה מהירה, אבל קשה למתוח קו בין סביבתו של החתם סופר לבין סביבתו של רש"ז מליאדי. יתירה מזו, על אף מהירות הלישה בסביבתו של החתם סופר, הרי הוא לא הבחין בלישה שלא הייתה טובה מחמת המהירות, ולא ראה קמה לא אפוי, ולא חשש לחימוץ. לדיון בשיטת החתם סופר, ראו להלן ליד ה"ש 55 ואילך.

26 Hanina Ben-Menahem, *The Second Canonization of the Talmud*, 28 CARDOZO L. REV. (2006) 37. ראו עוד: חנינה בן-מנחם "ההליך השיפוטי: בעל דין נשלט על ידי אנשים, לא על ידי כללים" מחניים 13, 182 (התשנ"ו); HANINA BEN-MENACHEM, JUDICIAL DEVIATION; in TALMUDIC LAW: GOVERNED BY MEN, NOT BY RULES 33-40 (1991) "חקיקה ושיפוט על-פי הרמב"ם" דין ויושר בתורת המשפט של הרמב"ם: עיונים במורה נבוכים ג ל' 211 (חנינה בן-מנחם וברכיהו ליפשיץ עורכים, התשס"ד).

מיושמת במקרה מסוים. בעת יישום הנורמה נדרש הדיין או הפוסק לאזן בין ערכים שונים, לשקלל נסיבות של המקרה המסוים, ולהתחשב בנתונים שעד כה לא באו בחשבון. ברור שאין התחשבות בשיקולים אלו ברמה של הלכה, אלא אף ברמה של הלכה למעשה השיקולים של המקרה הספציפי אינם יכולים להילקח בחשבון. ההבחנה בין הלכה והלכה למעשה מחד גיסא, לבין הכרעה שיפוטית קונקרטית מאידך גיסא, מוכרת למי שרגיל בספרות השו"ת, אם כי לא לפי מטבעות לשון אלו.²⁷

בן־מנחם הציע להיזקק להבחנות אלו כדי להסביר סתירות בכתבי הרמב"ם. לדידו, בחלק מהמקרים סתירה בכתבי הרמב"ם היא למראית עין בלבד, היות שדברי הרמב"ם במקורות השונים מבטאים אופנים שונים של ביטוי הנורמה. לדוגמה: ייתכן שבמשנה תורה הציג הרמב"ם את ההלכה, ואילו בתשובותיו הוא הציג את ההלכה למעשה או הכרעה שיפוטית קונקרטית.²⁸

התבנית שתואר בן־מנחם יכולה לסייע להבנת פסקי רש"ז מליאדי בסוגיית מצה שרויה: דברי רש"ז מליאדי בשולחן ערוך שלו הם בגדר הלכה (ובהיבט מסוים גם הלכה למעשה), ואילו תשובתו היא הלכה למעשה והכרעה שיפוטית קונקרטית. אסביר את דברי: הנורמה ללא התחשבות בנסיבות כלשהן היא כפי שכתב רש"ז מליאדי בשולחן ערוך שלו: "מצה אפויה שחזר וטחנה מותר לבשל הקמח שלה ולעשות ממנה כל מה שירצה". זוהי ההלכה. ברמה של הלכה למעשה, מתעוררת שאלה: האם צריך לשקלל את הנוכחות של משרתים העלולים לזלזל באיסור חמץ בראותם בישול קמח מצה?

27 כמה הערות בעניין הטיפולוגיה המשולשת של אופני ביטוי של נורמה משפטית: ראשית, הרעיון של "הלכה", דהיינו היגד משפטי תיאורטי שאין ליישמו, עלול להיות זר למשפטנים שאינם מכירים את התלמוד. מכל מקום, חכמי התלמוד הכירו את ההבחנה בין הלכה לבין הלכה למעשה, והיא חלק מהשיח ההלכתי בתלמוד. בהקשר הזה העיר בן־מנחם כי מבחינה אנליטית הבחנות דומות קיימות גם בשיטות משפט אחרות (בן־מנחם, "הקנוניציצה השנייה", לעיל ה"ש 26, בעמ' 38-40). שנית, אין לצפות כי בכל סוגיה תהיה הבחנה בין שלושת האופנים, ויש לזכור כי מדובר בתבנית ולא באבחנות חדות. שלישית, גם אם נקבל את החלוקה המשולשת, ייתכנו חילוקי דעות באשר לסיווגו של היגד כלשהו. רביעית, ייתכן מעבר מאופן אחד לאופן אחר: הכרעה שיפוטית קונקרטית ברור אחד יכולה להיות הלכה ברור אחר, לדוגמה. חמישית, ישנן סוגות ספרותיות המתאימות יותר לאופן מסוים של ביטוי הנורמה. לדוגמה, ספרי פסקים מתאימים להלכה או להלכה למעשה; ספרי קיצורים מתאימים להלכה למעשה; ספרות השו"ת מתאימה להכרעות שיפוטיות, ולעיתים גם להלכה למעשה.

בן־מנחם טען כי ההבחנה המשולשת אינה ניתנת לערעור, והוא הפנה לחזון איש, הוריות, סימן יד, סעיף ב. אומנם החזון איש הכיר בחלוקה משולשת, אך הוא השתמש במונחים בצורה שונה: "ג' מדות יש בהוראה: א' כשהרב מלמד לתלמידים דרך לימוד, ב' כשאומר הרב לתלמידיו הלכה כן, ג' כשאומר הלכה למעשה". ראו בן־מנחם, "הקנוניציצה השנייה", לעיל ה"ש 26, בעמ' 46, ה"ש 2.

28 בן־מנחם, "הקנוניציצה השנייה", לעיל ה"ש 26, בעמ' 40-46.

הלכה למעשה זו הייתה שנויה במחלוקת הפוסקים, ורש"ז מליאדי נקט כי אין צורך לחשוש. במקרה זה שקלול עובדות כלליות נוספות המעוגנות במציאות אפשרית (אך לא קונקרטית) לא שינה את הנורמה: ההלכה היא הלכה למעשה. עד כאן בשולחן ערוך של רש"ז מליאדי.

בתשובתו, שקלל רש"ז מליאדי שני מרכיבים נוספים – שיקול כללי ושיקול ספציפי – ונתן הוראה קונקרטית כי יש להיזהר ממצה שרויה בפסח. השיקול הכללי הוא עמדת האר"י כי יש "להחמיר כל החומרות בפסח". הנורמה התיאורטית עומדת בעינה והיא ההלכה. לצד ההלכה, יש שיקול כללי אשר משפיע על יישום הנורמה, אך אינו מתייחס למקרה קונקרטי. שקלול עמדת האר"י שדגלה במגמה להחמיר בפסח – לכאורה מטעמים מיסטיים ולא מטעמים המעוגנים במקורות המשפטיים של ההלכה – נתן את ההלכה למעשה: יש לאמץ חומרות בפסח.

השיקול הספציפי שעמד לנגד עיניו של רש"ז מליאדי היה תהליך הכנת המצות שראה, שנהגו "למהר מאד מאד בלישה, ואין לשיין יפה יפה, ולכן נמצא קמח מעט במצות של עיסה קשה". שקלול הנסיבות הספציפיות האלו הוליך להכרעה הקונקרטית: יש חשש חימוץ במצה שרויה. דהיינו, היות שיש "להחמיר כל החומרות בפסח", לאור הנסיבות הקונקרטיות של התנהלות במאפיית המצות, יש להיזהר ממצה שרויה בפסח. לפי זה, לכאורה אין פער בין פסקי רש"ז מליאדי, אלא אופנים שונים של הצגת הנורמה: מה שנפסק להלכה אינו ההכרעה השיפוטית בנסיבות הקונקרטיות שעמדו בפני רש"ז מליאדי. זהו, אם כן, הסבר יוריספרודנטי להבדל בין ספר הפסקים לבין התשובה.

אולם לא די בכך, שהרי לפי הניתוח שהצגתי נתן רש"ז מליאדי ביטוי לממד של הלכה למעשה בשולחן ערוך שלו כאשר קבע שאין לחשוש שמא יזלזלו המשרתים ויכינו תבשיל מקמח רגיל לאחר שראו הכנת תבשילים מקמח מצה. מדוע אין אזכור של עמדת האר"י כי יש "להחמיר כל החומרות בפסח" בשולחן ערוך שלו? הרי גם הוראה זו היא הלכה למעשה, ומדוע אין התייחסות לגישת האר"י בספר הפסקים? זאת ועוד, כיצד הפכה הכרעה שיפוטית קונקרטית שהייתה נעוצה בהתנהלות במאפיית המצות, למנהג מקובל בקרב כלל החסידים, ללא התחשבות בפרקטיקות הלישה?

ה. היסטוריה: "שמקרב זה עשרים שנה או יותר"

רש"ז מליאדי נימק את הכרעתו בתשובה תוך הפניה לשינוי שאירע בימיו בתהליך הכנת המצות. במבט ראשון די בכך כדי להסביר את ההוראות השונות: כל עוד לא מיהרו בלישה ולא נותר קמח לא אפוי במצות לא היה חשש חימוץ במצה שרויה. משום כך, בספר הפסקים לא הזכיר רש"ז מליאדי את הדין של מצה שרויה. רק כעבור "עשרים שנה או יותר", כאשר כתב את תשובתו, הזהיר מפני חימוץ הקמח שלא נילוש.

אם הסבר זה מתקבל, הגישות השונות אינן קשורות לסוגה הספרותית, אלא לעיתות כתיבת החיבורים, אם כי עדיין נצטרך להסביר מדוע אין זכר לעמדה העקרונית של האר"י כי יש "להחמיר כל החומרות בפסח" בספר הפסקים.

האם יש יסוד לתיאור היסטורי זה? שאלה זו מתחלקת לשתיים:

א. האם סביר לומר שספר הפסקים אכן נכתב "עשרים שנה או יותר" לפני התשובה?

ב. האם סביר לומר שאכן היה שינוי בתהליך הכנת המצה בתקופה זו?

(א) תיארוך כתבי רש"י מליאדי – יש יסוד לומר שהלכות פסח נכתבו "עשרים שנה או יותר" לפני התשובה. המקור הראשון לתולדות ספר הפסקים של רש"י מליאדי הוא ההקדמה של בניו. הקדמה זו נדפסה בכרך הראשון שיצא לאור בשנת 1814, שנתיים לאחר פטירת רש"י מליאדי. אין כאן המקום לגולל את תולדות ספר הפסקים ולדון בשאלת מהימנות התיאור. מה שנוגע לענייננו הוא דברי הבנים כי אביהם התחיל את החיבור בכתבת הלכות ציצית והלכות פסח, וסיים לכתוב שני חלקים אלו כבר בחיי המגיד ממעזריטש, ר' דב בער. המגיד נפטר ביום י"ט בכסלו תקל"ג (15 בדצמבר 1772 בלוח הגרגוריאני), ולכן לפי תיאורם של הבנים, הלכות ציצית והלכות פסח נכתבו לפני סוף 1772. אין עוררין על דברי הבנים, הגם שהתיאור ברובו הוא עדות שמיעה שאינה נתמכת במקורות אחרים.²⁹

כאשר לתשובה: סביר לומר שהתשובה נכתבה בהמשך חייו של רש"י מליאדי, כאשר המחבר כבר היה דמות מוכרת ומוערכת. לכך יש רמזים בתוך התשובה. בתשובה העלה רש"י מליאדי הבחנה בין הקמח שלא נילוש לבין קניידלעך שיש בהן תערובת של קמח. רש"י מליאדי בחר לא לערוך דיון בנימוק: "ומגודל טרדתי לא אוכל להאריך בזה". ביטוי דומה נמצא בנספח קצר שצורף לתשובה, העוסק בסוגיה אחרת הקשורה לכשרות הרגן: "ואין לי פנאי להאריך בזה".

למרות מעורבותו של רש"י מליאדי במאבק נגד המתנגדים משנות השבעים של המאה ה-18 ואילך, דומה שרק בשלב מאוחר יותר עיתותיו לא היו בידיו. מניסיונותיו של רש"י מליאדי לווסת את ביקורי החסידים באמצעות "תקנות דליאזנא" שנחקקו בכמה הזדמנויות בעשור האחרון של המאה ה-18, אנו למדים כיצד חסידיו צבאו על רבם.³⁰ ככל שגדלה חצרו עול ההנהגה שרביץ על כתפיו הלך וכבר. הריב עם מורו-עמיתו ר'

29 שולחן ערוך [הרב], אורח חיים, הקדמה; מונרשיין, לעיל ה"ש 3, בעמ' ט. לסיפור ולתהיות על אמינותו, ראו Cooper, *Mysteries of the Paratext*, לעיל ה"ש 3, בעמ' 61-65. הדברים נכתבו על ידי הבנים כאשר שררה מחלוקת בין הבן הבכור לבין התלמיד הבכיר על ירושת ההנהגה של רש"י מליאדי, ומשום כך יש חשש כי כל דבר שנכתב עלול להיות נגוע במגמתיות. מכל מקום, קשה לשער מה יכלו הבנים להרוויח כאשר ציינו כי רש"י מליאדי כתב תחילה דווקא את הלכות ציצית ואת הלכות פסח.

30 אגרות קודש, קב-קג; קיא-קיב; קיח; קמד-קמז; קעד-קעט; רלה; רנג-רנה (מהדרות התשע"ב). ויסות ביקורי החסידים נזכר גם בתשובות רש"י מליאדי לחקירותיו בשני

אברהם מקאליסק (נפטר 1810) – הן הוויכוח ההגותי לאחר פרסום ספר התניא בשנת 1796, והן המאבק על ניהול הגבייה של מעות ארץ ישראל – גם הטריד את מנוחתו של רש"ז מליאדי.³¹ מעצרו הראשון בשנת 1798 ומעצרו השני בשנת 1801, גם הם לא נתנו לו מנוח. אשר על כן, לא מן הנמנע לשער כי ההתבטאויות על טרדות וחוסר פנאי מצביעות על כך שהתשובה נכתבה בתקופה זו של חייו.

סימן נוסף לאיחור זמנה של התשובה הוא העובדה שבתשובתו הביא רש"ז מליאדי את דברי המגן אברהם, אך הוא לא נצמד אליהם. בראשית דרכו כפוסק הלכה ביכר רש"ז מליאדי את פסקי המגן אברהם, ואילו בהמשך דרכו מיתן רש"ז מליאדי את ההיצמדות למגן אברהם.³²

לפי זה, ייתכן לומר כי ההוראה שבספר הפסקים שלא נתנה ביטוי לזהירות מפני מצה שרויה נכתבה בראשית דרכו של רש"ז מליאדי, ואילו התשובה נכתבה בהמשך חייו, לאחר "עשרים שנה או יותר". מכל מקום, מידי השערה לגבי התארוך לא יצאנו.

(ב) שינוי בתהליך הכנת המצה – אין לנו מקורות המעידים על השינוי שתיאר רש"ז מליאדי: לא על השינוי, לא על הסיבות והנסיבות שהביאו לשינוי, לא על חכמים שעודדו או גינו את השינוי, ולא על חכמים שדנו בשאלות ההלכתיות שהתעוררו בעקבות השינוי.

עדות סותרת באה מאת בן דורו הצעיר של רש"ז, ר' חיים מרדכי מרגליות ("שערי תשובה", 1780-1820), שכיהן ברבנות בדובנא הנמצאת כ-40 ק"מ מראוונע, מקום מושבו של המגיד ממעזריטש בערוב ימיו. על מצה שרויה כתב רח"מ מרגליות:

נראה שהתחלת חומר זה יצא ממה שהיו נוהגין מקד' [=מקדם] על פסח מצות עבות הרב' [=הרבה] [...] ומהם היו עושים הקמח לפסח על ידי גריר' [=גרירה] ברי"ב אייז"ן [מגרתת] והוא מילתא דשכיחא טובא שימצאו מהם מה שלא נאפה יפה באמצע כפי הצורך, וגם ע"י שהעוזרים בעריכה אין

המאסרים (שם, בעמ' רכג; רצא). על תקנות דליאזנא, ראו שם, בעמ' 35-40; שלום דובער לוינ תולדות חב"ד ברוסיא הצארית לה-לו (התש"ע); אטקס, לעיל ה"ש 17, בעמ' 70-80.

31 אטקס, לעיל ה"ש 17, בעמ' 317-385.

32 Cooper, *Towards a Judicial Biography*, לעיל ה"ש 3, בעמ' 125.

חוקרים הצביעו על סימן נוסף לאיחור זמן התשובה: החתימה על התשובה "שניאור זלמן במו"ה ברוך זלה"ה" – לפי מסורת ליובאוויטש אביו של רש"ז מליאדי נפטר בשנת תקנ"ב, ומכאן שהתשובה נכתבה לאחר 1791 (הלפרין, לעיל ה"ש 5, בעמ' ריט, ואחרים). אף אם נקבל את תאריך פטירת אביו, מאחר שלא מדובר באוטוגרף של התשובה, ייתכן שברכת המתים צורפה על ידי מעתיק בשלב מאוחר יותר. לפיכך אין לכך משקל בעיניי. יתירה מזו, בכתב יד של התשובה החתימה מופיעה עם ברכת החיים: "שניאור זלמן במוהר"ר ברוך נ"י". ראו לוינ, לעיל ה"ש 30, בעמ' טו הכולל צילום של החתימה; לוינ לא ציין כי מדובר באוטוגרף.

הידיים עסקניות כ"כ בעיסה שבקל גומרי' מלאכתם שווה לפעמים כמה מצות על השלחן בלא עסק טרם נתינה לתנור, כידוע. ולכן החלו אנשים יראי ה' לפרוש מלאכול מה שנעשו מקמח מצה אפוי'.³³

רח"מ מרגליות הבין כי המנהג להימנע ממצה שרויה לא התחיל בימיו. בימים עברו, האופים לא שקדו על מלאכתם בזריזות, ומשום כך החלו "אנשים יראי ה'" להימנע מאכילת מצה שרויה. בימיו של רח"מ מרגליות נפתרה הבעיה באמצעות שינוי צורת המצות: "אבל האידנ' איתכשר דרא ורובא דאינשי אין אופין מצות עבות כלל רק ריקים דקים". המעבר ממצות עבות למצות דקות פתר את הבעיה של קמח בתוך מצות אפוי, ולכן "אזרו להו החששות הללו".³⁴

אומנם רש"ז מליאדי רח"מ מרגליות חיו שניהם באימפריה הרוסית, אך הם פעלו באזורים שונים: אפשר להעלות על הדעת שרש"ז מליאדי תיאר את תהליך הכנת המצות בליאדי שבמחוז מוהילוב, ואילו רח"מ מרגליות התייחס לתהליך הייצור ולצורת המצות בוהלין. מכל מקום, אין לנו עדות מסביבתו של רש"ז מליאדי על השינוי המתואר ועל התייחסות הלכתית שהשינוי גרר.

חכמי ההלכה בני זמנו של רש"ז מליאדי שהתייחסו למצה שרויה, לא הזכירו נוהג חדש במאפיות למהר בלישה, נוהג אשר הוליד – לדעת רש"ז מליאדי – חששות הלכתיים חדשים. בליטא: הגאון מווילנה (הגר"א, 1720-1797), תלמידו ר' חיים מוואלאזין (1749-1821) ובן עירו ר' אברהם דנציג ("חיי אדם", 1748-1820); בכוהמיה ובמורביה: ר' שמואל הלוי קעלין ("מחצית השקל", 1724-1806); וכפי שראינו בוהלין: ר' חיים מרדכי מרגליות (1780-1820).³⁵ כל אלה לא הזכירו נוהג חדש באפיית המצות. קשה, אם כן, להצביע על שינוי בתהליך הכנת המצה שהביא לצורך להיזהר מפני מצה שרויה. אם לא היה שינוי שניכר לעיני חכמי ההלכה בסביבתו הקרובה והרחוקה של רש"ז מליאדי, כיצד יש להבין את דבריו המפורשים? קשה לומר שרש"ז מליאדי היה היחיד

33 שערי תשובה, אורח חיים, תס, י. השו"ת מנחם מענדל אייזנברג, חסיד בעלזא, שתלה את הדיון במצה שרויה במאה ה-18, במעבר ממצות "רכות-מירקם (מעין פיתות)" למצות "קשות ועבות (יחסית לזמננו)" שהוכנו עם מעט מים לפני החג ונשתמרו למשך כל החג. לאחר שינוי זה "בלתי אפשרי היה להבטיח שלא נשאר קמח בתוך הבצק, ומאידך, היה קשה ביותר לאכול את המצות כמות שהן ללא שריה. ובמיוחד לזקנים וקטנים. רק עשירים יכלו להשיג פועלים בעלי כח שירדו את הבצק היטב ויכינו מצות דקות וקלות ללעיסה". מנחם מענדל אייזנברג מחמצת שאסרה תורה מהי? עמ' כה (מהרורה חמישית, התשס"ה); וראו שפרבר, לעיל ה"ש 5, ח"ז, בעמ' שפז.

34 על מצות עבות ראו יעקב שמואל שפיגל "מצות עבות בפסח" ירושתנו ז, עמ' קצג-ריז (התשע"ד).

35 הגר"א ור"ח מוואלאזין: עפשטיין, לעיל ה"ש 15, בעמ' 108 (לדיון בשיטת הגר"א ראו להלן ליד ה"ש 61). חיי אדם, אורח חיים, כלל ככו, סימן ב. מחצית השקל, סימן תנח ס"ק א (לדיון בדבריו ראו להלן ליד ה"ש 39). רח"מ מרגליות, לעיל ה"ש 33.

מבין חכמי דורו שהבחין בשינוי בתהליך הכנת המצות, שינוי שהיה משמעותי כל כך עד שיצר נורמה חדשה בקרב כלל החסידים. דומני שיש לתלות את דברי רש"ז מליאדי בתמורה תודעתית.

אפשרות אחת היא שבתשובתו תיאר רש"ז מליאדי שינוי סובייקטיבי ולא שינוי אובייקטיבי בתהליך הכנת המצות. רש"ז מליאדי ניגש למלאכת אפיית מצות במודעות שיסודה בעמדת האר"י כי יש "להחמיר כל החומרות בפסח". כאשר רש"ז מליאדי התבונן במצות מתוך רצון להחמיר, הוא הבחין בקמח העלול להחמיץ. אפשרות שנייה, דומה לראשונה, נסמכת על ההבנה שריטואלים מעצבים מציאות כפי שהיא אמורה להיות, ולא כפי שהיא באמת; הם מבנים תודעה.³⁶ לפי זה, האימוץ של זהירות מפני מצה שרויה הוא שהביא לשימת לב לקמח. ישנה גם אפשרות שלישית: מסורת האר"י שדרשה החמרות גרמה לכך שרש"ז מליאדי ניגש למאפייה לא רק בעיניים אחרות, אלא גם בידים אחרות. האופים והאופות שסרו לדברי רש"ז מליאדי דייקו לעשות את מלאכתם בזריזות יתירה פן יחמיץ הבצק. אף שינוי כזה משקף שינוי תודעתי: מפני שצריך "להחמיר כל החומרות בפסח", יש "למהר מאד מאד בלישה".³⁷

מה גרם לשינוי בתודעה דווקא בתקופה זו ודווקא בסביבתו של רש"ז מליאדי? עמדותיו של האר"י בסוגיות רבות כבר התקבלו בקרב חכמי ההלכה ונכללו בספרות ההלכה, מדוע אין זכר לדבריו בשולחן ערוך של רש"ז מליאדי – אם לא בתור הלכה, לפחות בתור הלכה למעשה?

ו. סוציולוגיה של ההלכה: הנחלת מנהגי המקובלים

עד כה פרשתי את ההבחנות בין אופני ביטוי נורמות משפטיות ובין סוגות ספרותיות שונות, העליתי את האפשרות של שינוי תודעתי של רש"ז מליאדי, והצעתי תיארוך לשינוי – הוראה בספר הפסקים מראשית דרכו של רש"ז מליאדי ותשובה מהמשך חייו. טרם הסברתי את פשר התמורה התודעתית המשתקפת בפער בין שני המקורות, ובמיוחד העובדה שבספר הפסקים של רש"ז מליאדי אין זכר למורשת החמרות בפסח של האר"י. לשם כך, אפנה עתה לקונטקסט: גיבוש הזהות החסידית והנחלת מנהגים לנמנים עם שורותיה של התנועה בהתוותה.

Jonathan Z. Smith, *The Bare Facts of Ritual*, 20 HIST. OF RELIG. 112, 125 (1980): 36
 "Ritual is a means of performing the way things ought to be in conscious tension to the way things are".

37 אינני שולל אפשרות זו, אם כי היא נראית רחוקה יותר שהרי – כאמור – לא מצאתי תיעוד אחר לשינוי כזה בתהליך הכנת המצות. אולי אפשר לומר ששינוי זה היה רק במאפייטו של רש"ז מליאדי. אם כי אז נצטרך להסביר כיצד שינוי מקומי הביא למנהג מקובל בקרב כלל החסידים. מכל מקום, גם שינוי כזה יסודו בשינוי בתודעה בעקבות מורשת האר"י.

החסידות לא חידשה את הזהירות מפני מצה שרזיה. נוהג זה היה קיים כבר לפני הופעת הבעש"ט והחסידות. גם סמוך לתקופה זו, חכמי ההלכה הכירו את המנהג כנוהג קיים. כך, לדוגמה, העיד ר' יעקב עמדין (היעב"ץ, 1698-1776) על החומרה של מצה שרזיה "שהמתחסדים פורשים מהם", וציין כי אביו ר' צבי אשכנזי ("חכם צבי", 1658-1718) "סתור כל דברי המחמירין", ועוד הוסיף "ובאמת אין הדעת סובלת כל החומרות המתחדשים בכל יום"³⁸.

לא כל חכמי ההלכה ראו בחומרה זו דבר שאין לו הצדקה. בן דורו של רש"ז מליאדי, ר' שמואל הלוי קעלין ("מחצית השקל", 1724-1806), הכיר באפשרות כי "יש להחמיר לבעל נפש שלא לעשות תבשיל ממצות בפסח". רש"ה קעלין הסביר:

דלפעמים אין כל הקמח נילש ומתגבל ונשאר מעט קמח ע"ג [=על גבין] עיסה. ואם היה נשאר ע"ג מצה למעלה לא היה חשש כ"כ דכיון שניתן לתוך התנור נקלה אותו מעט קמח [...] וכהאי גוונא דהוי רק דבר מועט יש להקל. אך לפעמים אותו קמח הוא באמצע המצה מבפנים, כי לפעמי' נשאר ע"ג העיסה כשהיא קשה מעט קמח, וע"י שמגלגלין אח"ז העוזרים את חתיכות העיסה לעשות ממנו מצה ומעגלין אותו בא אותו קמח תוך המצה [...] דיש לאסור במצה כה"ג [=כהאי גוונא] מאחר שהמצה מפסקת בין הקמח ובין האור ואינו נקלה. לכן אין מזחחים למאן דנוהג חומרא זו.³⁹

רש"ה קעלין נקרא על שם עיר הולדתו קעלין (Kolín) שבבוהמיה, ורוב חייו התגורר בבאסקוויץ (Boskovice) שבמורביה. חיבורו, מחצית השקל, הוא בעיקר פירוש על המגן אברהם, ונדפס לראשונה בשנים 1807-1808. כלומר, דבריו של רש"ה קעלין נתפרסמו באותו זמן שנכתבה תשובת רש"ז מליאדי לפי ההשערה שהעליתי; אם כי בריחוק מקום וסביבה תרבותית. רש"ה קעלין הגן על אלו שנהגו בחומרה זו. לדידו, מדובר בנוהג קיים, אם כי שולי: רק יחידים נהגו כן. בדומה לרש"ה קעלין אבל במקום אחר קרוב יותר לרש"ז מליאדי, ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא (נפטר 1794) – שלא נמנה עם תלמידי המגיד ממעזריטש ותנועת החסידות – כתב כי "נהגו יראים ושלמים שאין אוכלים מצה שבא עליה מים אחר אפיתה"⁴⁰. כאמור, אין זכר לתהליך הכנה חדר

38 שאילת יעבץ ב, סימן סח; ראו עוד מור וקציעה ב, סימן תס.

39 קעלין, לעיל ה"ש 35.

40 אלכסנדר זיסקינד יסוד ושורש העבודה: על התפלה והתורה והמצוות שער ט, פרק ז (התקמ"ב). קלזנר תיאר את ר' אלכסנדר זיסקינד בתור "החסיד בין המתנגדים". ראו יוסף קלזנר, "ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא – החסיד בין המתנגדים", ספר אסף 427 (מ"ד קאסוטו, י' קלזנר וי' גוטמן עורכים, התשי"ג). אכן, במהדורתו הראשונה זכה הספר להסכמה מאת ר' לוי יצחק מברדיטשוב וכן להסכמות של שניים מיריביה של החסידות, רבה של הוראדנא ר' אליעזר בן צבי הירש ורבה של טיקטין ר' מרדכי ב"ר יצחק הלוי.

שהיה עלול לעורר חשש חימוץ שלא היה קיים עד כה – לא בדברי רש"ה קעלין ולא בדברי ר' אלכסנדר זיסקינד.

ישנו הבדל מהותי בין שני הפוסקים – רש"ז מליאדי ורש"ה קעלין – כאשר לנקודת המוצא של דבריהם: רש"ה קעלין הגן על אותם בעלי נפש שאימצו את החומרה. לעומתו, עודד רש"ז מליאדי את אימוץ החומרה ("המחמיר תבא עליו ברכה") והגן על אלו שלא אימצו את החומרה ("ומ"מ אין למחות בהמון עם המקילים, כיון שיש להם על מה שיסמוכו"). הגם ששני הפוסקים הכירו את המנהג, רש"ה קעלין הבחין במנהג ליחידי סגולה בלבד (וכך גם ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא), ואילו רש"ז מליאדי ראה מנהג שראוי לכל אחד לאמץ.

רש"ז מליאדי היה פעיל בתקופת גיבוש החסידות. אחד היסודות של התנועה המתגבשת היה הנחלת מנהגים של יחידי סגולה לחוג רחב יותר. בכך ראו את עצמם הוגי החסידות כשלב נוסף בתולדות הקבלה.⁴¹ ברצון להנחיל ריטואלים שיסודם במיסטיקה היהודית ניתן לראות מגמה מרכזית של תנועת החסידות.

האידיאל של הנגשת המיסטיקה קיבל ביטוי באחד מהתקסטים החסידיים הראשונים שנדפס בשנת 1781: איגרת שכתב הבעש"ט לגיסו. לפי המסופר באיגרת, בראש השנה תק"ז (1746) הפעיל הבעש"ט טכניקה מיסטית שהוא תיאר במילים "השבעת עליית הנשמה". כחלק מהחוויה המיסטית, נכנס הבעש"ט להיכלו של המשיח ושאל אותו: "אימת אתי מר?" [=מתי יבוא אדוני]. המשיח השיב לו:

בזאת תדע – בעת שיתפרסם למודך ויתגלה בעולם ויפוצו מעינותיך
חוצה" [משלי ה 16] מה שלמדתי אותך והשגת, ויוכלו גם המה לעשות
יחודים ועליות כמוך, ואז יכלו כל הקליפות, ויהי' עת רצון וישועה.⁴²

האידיאל המתואר כאן הוא לא רק שתורת הבעש"ט תתפרסם, אלא ברמה המעשית ייוכלו גם המה לעשות יחודים ועליות כמוך". דהיינו, הפרקטיקות המיסטיות לא תהיינה נחלת הבעש"ט (ואנשים דומים לו) בלבד. הבעש"ט הבין את גודל האתגר: "ותמהתי ע"ז [=על זה], והי' לי צער גדול באריכות הזמן כל כך, מתי זה אפשר להיות". ברבות הימים הוגים חסידיים יתנו פירושים שונים לאידיאל המתואר כאן – הללו יקדמו לימוד עיוני של הקבלה, הללו יקדמו חיבור לצדיק המסוגל לפעול על פי נתיבי הקבלה, והללו

41 מגיד דבריו ליעקב, הקדמת הספר. ראו עוד מאור ושמש, פרשת אמור, ד"ה במדרש (אם כי ללא אזכור שמו של המגיד ממעזריטש).

42 בן פורת יוסף, עמ' ק (מהדורת התקמ"א). לדיון הנוכחי אין צורך לבחון את הגרסאות השונות של האיגרת: הגרסה המצוטטת כאן הייתה הגרסה הנגישה ביותר בתקופת עיצוב הזהות החסידית, על כן היא סממן של תודעת החסידים בתקופת גיבוש התנועה. על הגרסאות השונות, ראו Rosman, לעיל ה"ש 16, בעמ' 99-113, lviii-iv.

יקדמו קיום מצוות בשל השפעתן הקבלית, ועוד. תחליפים אלו ואחרים נועדו להנגיש את האידיאל הנשגב לכלל העם. גם ריטואלים של מקובלים תיווכו את האידיאל.⁴³

הזהירות מפני מצה שרויה עקב אימוץ הנחיית האר"י להחמיר בפסח אף היא חלק ממגמה זו של הנחלת הקבלה לכלל. כלומר: אף אם אינך מסוגל "לעשות יחודים ועליות", בכל זאת תוכל לנהוג על פי תורת האר"י. מצה שרויה ומנהגים אחרים שאומצו בהשראת מורשת האר"י הם בבחינת תחליף נגיש לאידיאל המיסטי הנעלה בחזיון הבעש"ט.

ז. בית מדרשו של המגיד ממעזריטש

בימינו לא רק ממשיכי דרכו של רש"ז מליאדי נמנעים מאכילת מצה שרויה בפסח, אלא כך נוהגים כל החסידים. האם יש לזקוף את התפשטות המנהג החסידי לזכותו של רש"ז מליאדי? עמיתיו הצדיקים וכלל החסידים רחשו כבוד לרש"ז מליאדי, אך הם לא ראו את עצמם כפופים לפסקיו – לא לתשובותיו ולא לשולחן ערוך שנשא את שמו. כפי שכבר ציינו חכמים ומלומדים, יש לייחס את התפשטות המנהג לגורם מרכזי יותר: מה שניתן לכנות "בית מדרשו של המגיד ממעזריטש" – קיבוץ של שומעי לקחו, מוסרי תורתו ונאמני מורשתו של ר' דב בער.⁴⁴ השערה זו מקבלת גיבוי משני מקורות – הראשון משכנע והשני משעשע.

המקור הראשון הוא תשובה מאת ר' יצחק אייזיק בהר"ד (ר' יצחק אייזיק הלוי עפשטיין, 1768–1867/8?), שכתה כאב בית הדין של וויטעבסק והגליל. הזיקה בין ר' יצחק אייזיק לבין רש"ז מליאדי ומורשתו הייתה אמיצה: ר' יצחק אייזיק היה חסיד של רש"ז מליאדי, של בנו ר' דוב בער שניאורי (האדמו"ר האמצעי, 1773–1827), של נכדו ר' מנחם מענדל שניאורסאהן מליובאוויטש ("צמח צדק", 1789–1866), ובסוף חייו אף של נינו ר' שמואל שניאורסאהן מליובאוויטש (מהר"ש, 1834–1882). ר' יצחק אייזיק כתב ארבע הסכמות שונות לספרי ההלכה ולספרי החסידות של רש"ז מליאדי שנרפסו באמצע המאה ה-19. התשובה הנידונה הייתה חלק מהתכתבות בין ר' יצחק אייזיק לבין הצמח צדק.⁴⁵

- 43 ראו Benjamin Brown, *Substitutes for Mysticism: A General Model for the Theological Development of Hasidism in the Nineteenth Century*, 56 HIST. OF RELIG. 247 (2017).
- 44 שו"ת תשובות והנהגות ג, סימן קמה: "וכפי ששמעתי המגיד ממעזריטש זצוק"ל התחיל לנהוג פרישות בזה ביותר, והיה לו בזה עוד טעם כמוס"; סלומון, לעיל ה"ש 1, בעמ' 29, 33; אבערלאנדער, מנהג, לעיל ה"ש 5, בעמ' תנו; הלפרין, לעיל ה"ש 5, בעמ' רכב, רכח, רל; פריינר, לעיל ה"ש 5, בעמ' תלג; ברופסקי, לעיל ה"ש 5.
- 45 ר' יצחק אייזיק חיבר שו"ת פני יצחק (התרס"ט). התשובה לא נכללה באותו קובץ, אלא נרפסה לראשונה בתוך יגדיל תורה (ניו יורק) יב, ח-יא (התשל"ז).

השאלה שנשאלה עסקה בקטניות בפסח. אגב הדיון ציין ר' יצחק אייזיק עדות הקושרת בין הזהירות מפני מצה שרויה לבין בית מדרשו של המגיד ממעזריטש: "וכך הי' דרכם של רבותינו במעזריטש, שהיו נזהרים מלאכול מאכלי מצה טחונה קניידלעך וכדומה". דברים אלו באים כפתיח לדברי ר' יצחק אייזיק על אודות הכנת מאכלי פסח מקטניות: "והיו אופים מצה מגריקע וכותשים לעשות מהם קניידלעך וחרמזיל, אך היו שומרי' אותם כדרך שהם שומרי' אפי' מצה מה' [=מחמשת] מיני קמח". "גריקע" (נקרא גם "רעטשקע"; כוסמת, buckwheat) הוא סוג של קטנית; "חרמזיל" (או "חרעמזיל") הוא סוג של לביבה הנאכלת בפסח – ובהקשר הזה גם הקניידל וגם החרמזיל נעשו מקטניות (ולא מתוצרי מצה). בפתח דבריו ציין ר' יצחק אייזיק כי נזהרו "מאכילת מצה טחונה קניידלעך וכדומה" (וכאן הקניידל נעשה מתוצרי מצה) – דהיינו, נזהרו ממצה שרויה. לפי דבריו, נוהג זה היה "דרכם של רבותינו במעזריטש".

ייחוס המנהג ל"רבותינו במעזריטש" – ולא לרש"ז מליאדי, רבו של המשיב – הינו בעל משקל רב לענייננו. הצמד "רבותינו במעזריטש" אינו מטבע לשון שגור, וטרם מצאתיו בכתבים אחרים מתקופת ראשית התנועה. מי הם "רבותינו במעזריטש"? סביר לומר שהכוונה לתלמידי המגיד. אני נוקט לשון זהירה ואיני זוקף את החידוש למגיד עצמו, כי אילו היה המגיד מקור המנהג הייתי מצפה שרש"ז מליאדי יציין זאת בתשובתו. המקור השני הוא סיפור מאת חיים יוסף אריה פרעגער (1840 לערך – 1912), מחסידי קוברין וסלונים, המכונה "ר' יאָשע שו"ב":

בפסח הי' ר' מנחם מענדל מוויטבסק, [1730-1788] מחמיר כ"כ על שרי' (דהיינו, מצה שרויה) עד שפ"א [=שפעם אחת] היתה כלתו אשת בנו ר' משה [נפטר 1799] (והיא היתה אשה חשובה ספרדית) קשה לה הלעיסה ממצות, ושאלה אם אפשר לה שתרכך מצה, ולא עם מים רק שתטריף ביצה על המצה לרככה על האש.⁴⁶

ממקור אחר אנו מכירים את שמה של אותה "אשה חשובה ספרדית", הרי היא "סניורו יוכבד בת שרה רבקה לאה".⁴⁷ יוכבד התקשתה לאכול את המצות הקשות, וחומרת מצה שרויה שהונהגה בבית חמיה מנעה ממנה להרטיב את המצה. הכלה ביקשה הקלה: לרכך את המצה עם ביצה. המספר מסר את תשובתו החדה של החותן ר' מנחם מענדל מוויטבסק שהיה מגדולי תלמידי המגיד ממעזריטש:

46 כתבי ר' יאָשע שו"ב א, מח (התשי"ז); כתבי ר' יאָשע שו"ב נד (התש"ם). ישנם הבדלים רבים בין שתי המהדורות, אבל סיפור זה מופיע כלשונו בשניהן. על ר' יאָשע שו"ב, ראו אהרן סורסקי יסוד המעלה א, רסה (התשנ"א). על מהימנותו ראו יהושע מונרשיין מסע ברדיטשוב: מאתיים שנה למסעו של אדמו"ר הזקן לברדיטשוב, ברסלב ומוז'יבו', תק"ע-תש"ע 24 ה"ש 84 (התש"ע).

47 פרי הארץ, תולדות, תקיז (מהדורת התשע"א).

ואמר לה: שמרשה אותה אך לא בבית שלי, רק אצל שכן, ותאכל שם המצה ג"כ. ואמר שחומרא של הרמב"ם [!] א"א [=אי אפשר] לו להקל. כי הבעש"ט לא נהג עדיין בחומרא זו, רק המגיד ז"ל.

מדובר אומנם בסיפור מאוחר שמהימנותו מוטלת בספק, ושהגיע אלינו בטקסט תמוה ומשובש: תמוה – מפני שחומרת מצה שרויה במקורה חלה על מים ולא על נוזלים אחרים; משובש – שהרי הרמב"ם כתב "מבשלין את הפת ואת הקמח הקלוי", ולכן אין זה נכון לכנות את הזהירות ממצה שרויה "חומרא של הרמב"ם". יהושע מונדשיין הציע להחליף את המילה "הרמב"ם" במילה "המגיד"; אפשרות אחרת היא שהכוונה לאחד מחכמי ההלכה שציידו בחומרה.⁴⁸ בין כך ובין כך, המשפט האחרון הוא החשוב לענייננו – ייחוס החומרה למגיד, ובפירושו לא לבעש"ט. דברי ר' יאָשע שו"ב תומכים בהבנה שהוצגה עד כה כי ראשיתו של המנהג בבית מדרשו של המגיד. ויש להדגיש את ההודאה המפורשת "כי הבעש"ט לא נהג עדיין בחומרא זו" – דברים מביכים, לכאורה, למסורת החסידית. הודאה זו מקנה מידה של אמינות לייחוס המנהג למגיד ממעזריטש.⁴⁹

48 משנה תורה, הלכות חמץ ומצה ה, ג. מונדשיין, לעיל ה"ש 5, בעמ' מח. התיקון של מונדשיין מתקבל על הדעת אם נניח שהיה כתוב "הרה"מ" (הרב המגיד, כפי שהמגיד ממעזריטש מכונה לעיתים) במקום "הר"מ" (הרב משה, כפי שהרמב"ם מכונה לעיתים) – דהיינו, שיבוש עקב השמטת אות אחת. השוו לתיקון של המהדיר של פרי הארץ: "כי חומרא שקיבל מרב"ו" (פרי הארץ, שם, בעמ' שסח).

49 כוונתי לסוג של נאמנות במיגו – היות שר' יאָשע שו"ב יכול היה לספר בשבחו של הבעש"ט, ובחר לספר דברים מביכים לכאורה על מי שנתפס בזיכרון הקולקטיבי כמייסד החסידות, יש לקבל את דבריו כמהימנים. זה דומה למה שמכונה בחקר הברית החדשה criterion of embarrassment – דהיינו, יש נטייה לקבל תיאורים בברית החדשה המציגים את ישו באור שלילי בתור תיאורים אותנטיים מבחינה היסטורית. מרד זה יושם בתחומים נוספים מלבד חקר הברית החדשה, ובין השאר גם בחקר החסידות. ראו JOHN P. MEIER, A MARGINAL JEW: RETHINKING THE HISTORICAL JESUS 1, 167-171 (1991); CRAIG A. EVANS, JESUS AND HIS CONTEMPORARIES 18-19 (1995); STANLEY E. PORTER, THE CRITERIA FOR AUTHENTICITY IN HISTORICAL-JESUS RESEARCH: PREVIOUS DISCUSSIONS AND NEW PROPOSALS 106-110 (2000); Michael L. Satlow, 'Fruit and the Fruit of Fruit': Charity and Piety among Jews in Late Antique Palestine, 100 JEWISH Q. REV. 244, 255-256 note 32 (2010) ליישום הכלל בחקר החסידות, ראו Glenn Dynner, The Hasidic Tale as a Historical Source: Historiography and Methodology, 3 RELIG. COMPASS 655, 660 (2009); Levi Cooper, Bitter Herbs in Hasidic Galicia, 12 JEWISH STUD.: AN INTERNET JOURNAL 1, 6-7, 35-36 (2013).

ישנם מקורות המייחסים את חומרת מצה שרויה לבעש"ט, אך אני נוטה לא לייחס להם משקל משום שהם מקורות מאוחרים, ומשום הנטייה לייחס כל חידוש למי שנתפס כמייסד התנועה. כך, לדוגמה, בדברים שנמסרו מפיו של ר' אברהם שמעון הלוי הורוויץ (1876?) – נספה (1943). לפי המסופר, הסב רא"ש הורוויץ בליל הסדר והבחין באורה שהתקשה באכילת מצה. רא"ש הורוויץ אמר לאורח שיאכל מצה שרויה, והוסיף: "לפי הלכה אין שום חשש

ניתן להביא נקודת ציון נוספת: הדגש על חומרות בפסח בכלל (ללא אזכור של מצה שרויה) מופיע בחיבור שנדפס על ידי אחד מתלמידי המגיד, ר' שלמה מלוצק (1740 לערך – 1813), בשנת 1783 – דהיינו, שנתיים לאחר שפרסם את הקובץ הראשון של תורות המגיד מגיד דבריו ליעקב (התקמ"א). החיבור, מחברת הקודש, הוא מתורת האר"י ונאמר בו: "מ"כ [=מצאתי כתוב] כל השומר פסח כראוי בכל עניינו הוא תועלת לנפש לכל השנ' והחברי' [=השנה, והחברים] היו מחמירים כמנהג האשכנזים"⁵⁰. בדף השער של הספר מוזכר ר' שלמה מלוצק בתור המביא לבית הדפוס, ובאשר למקור של החיבור – "המה בכתובי' בבהמ"ד דק' מעזריטש גדול".

ניתן לשער כי אוירת החומרות בפסח שרתה בבית מדרשו של המגיד ממעזריטש, כפי שהיא שרתה אצל כל מי שביקש להתחסד עם קונו בדורות שקדמו למגיד ולתלמידיו. בשונה מקיבוצים של חסידים בתקופות שונות ובמקומות אחרים, במעזריטש ההנהגות לא היו עבור חברי בית המדרש בלבד. חסידיו מעזריטש ביקשו להנחיל את ההנהגות לקהל עם. אכן, הנחלת הנהגות של יחידי סגולה להמוני העם היא מסימני ההיכר של תנועת החסידות, במיוחד בתקופת התהוותה.

לאכול מצה שרויה, אלא שהבעש"ט ותלמידיו הקדושים זי"ע הי' להם טעמים נעלמים שלא לאכול מצה שרויה" ושירל את האורה להשרות את המצה ולאוכלה (נהרי א"ש, עמ' קמח (מהדורת התשנ"ג)).

מקור נוסף המייחס את המנהג לבעש"ט הוא ר' אשר זאב וורנר (1894–1957). רא"ז וורנר כיהן כרבה של טבריה משנת 1934 וגדל על ברכי החסידות. בתשובתו על מצה שרויה, העלה רא"ז וורנר כי החסידים נזהרים מפני מצה שרויה "הואיל שיצא מפי הבעש"ט והמגיד הגדול זי"ע"א להיות זהיר בזה". בהמשך דבריו הציע רא"ז וורנר טעם מחודש לתחילת המנהג: "והם [הבעש"ט והמגיד?], נראה לי, רצו בעיקר להיות זהיר במצה שמורה משעת קצירה בכל ימי הפסח [...] וכשאדם יאכל מצה שרויה ומבשולת [צ"ל: מבושלת] יצטרך הון כסף על הרבה מצה יבוא להקל להכניס בבית מצה בלתי שמורה" (אשר זאב וורנר **בנערינו ובזקנינו** סימן ה (התשי"ז)). ראו עוד הסיפור המובא בתוך וורטהיים, לעיל ה"ש 5, בעמ' 176–177 שהבעש"ט נהג להיזהר ממצה שרויה, אלא שמפאת פיקוח נפש נאלץ לאוכלה.

השוו הלשון הסתמית שנמסרה בשם ר' מרדכי מלעכוויטש (1742–1810): "אחד שאל מאתו בפסח כאשר יש לו פרה חולבת ויחלבו אותה בכלי יבש, אם רשאי לבשל החלב עם מצה כתושה, כי מי פירות ה א [צ"ל: הוא] לענין שרויה. ויען לו – בדבר אשר החמירו רבותינו הקדושים, אין לנו לחפש קולות דבריהם" (משה חיים בן אברהם יוסף קלינמן אור ישירים 33 (התשי"ח)).

חיים בן יוסף מחברת הקודש שער יציאת מצרים, דף סז ע"ב (התקמ"ג). על החיבור, ראו יוסף אביב" בנין אריאל עא (התשמ"ז).

ח. מיחידי סגולה להמוני העם

חומרת מצה שרויה הינה מקרה מבחן של הנחלת מנהג בהשראת מורשת האר"י לציבור רחב על ידי תנועת החסידות המתגבשת. מן המפורסמות הוא שחלק מהטענות נגד החסידות נגעו לעניין זה: הסבת הקבלה לאתוס עממי.⁵¹ הזהירות מפני מצה שרויה היא דוגמה אחת מיני רבות של הנחלת מנהגים של יחידי סגולה שיסודם במורשת האר"י לציבור הרחב.

דוגמה מובהקת וידועה של מגמה זו היא הסיפור של אימוץ נוסח תפילה שהיה מושפע מהקבלה – נוסח אשר ביטוייו השונים ייקראו "נוסח ספרד" (להבדילו מ"נוסח אשכנז"), "נוסח האר"י" או "נוסח האריז"ל". גם תמורה זו ניתן למקם בבית מדרשו של המגיד ממעזריטש.⁵² תפניות אלו ואחרות הן סממנים של תנועת החסידות בראשיתה.

עד בואה של החסידות, יחידי סגולה נזהרו מהרטבת המצה, פירוריה, או קמחה, ואילו המוני העם אכלו מצה שרויה. מצב זה, על שני היבטיו, בא לידי ביטוי כאשר קוראים יחד את דברי רש"ה קעלין ואת ספר הפסקים של רש"ז מליאדי. רש"ה קעלין הצדיק את אותם בעלי נפש שנזהרו ממצה שרויה, אך לא קבע כי מדובר במנהג שראוי לאמץ. באותו זמן, רש"ז מליאדי לא הזכיר מילה בשבח החומרה בתוך ספר הפסקים שלו – סוגה ספרותית שנועדה למעגל רחב של קוראים ולא לחוג מצומצם של בעלי נפש.

51 כלשונו של מרטין בובר: / "Das Chassidismus ist die Ethos gewordene Kabbala," / "Hasidism is the Kabbalah Become Ethos", see MARTIN BUBER, DIE GESCHICHTEN DES RABBI NACHMAN 13 (1906) = THE TALES OF RABBI NACHMAN 10 (Maurice Friedman translator, 1956)

52 תמורה זו נדונה במחקר, אם כי לא כל החוקרים ידעו לייחס את השינוי לבית מדרשו של המגיד. קצרה היריעה מלדון בהתייחסויות השונות לתמורה זו. ראו וורטהיים, לעיל ה"ש 5, בעמ' 94-96; מאיר מדן "תפילת החסידים: נוסח ספרד של החסידים" מחניים 92 (התש"ך); הנ"ל 'נוסח ספרד' של החסידים, טיבו וגלגוליו" תגים ה-1 117 (התשל"ה); יצחק אלפסי "מקור חדש לנוסח האר"י של החסידים" **טמירין: מקורות ומחקרים בקבלה וחסידות** א, רפו (ישראל וינשטוק עורך, התשל"ב); Louis Jacobs, *HASIDIC PRAYER* 36-42 (1972); בנימין שלמה המבורגר גדולי **הדורות על משמר מנהג אשכנז** 45-60 (מהדורה שנייה, התשנ"ד); משה חלמיש, "הערות לענין שלושה עשר השערים שברקיע" **דעת** 22, 147 (התשמ"ט); הנ"ל **הקבלה: בתפילה בהלכה ובמנהג** 106-113 (התש"ס); Michael K. Silber, *The Limits of Rapprochement: The Anatomy of an anti-Hasidic Controversy in Hungary*, 3 *STUDIA JUDAICA* 124, 145 note 72 (1994); ובתרגום: מיכאל ק' סילבר "יישיבות אין מצוי במדינתנו מכמה טעמים נכונים: בין חסידים ומתנגדים בהונגריה" **במעגלי חסידים** 75, 97 וה"ש 79 (ע' אטקס ואחרים עורכים, התש"ס); [האדמו"ר ממוניסטרשיצה] גדלי' אהרן רבינוביץ "על מהות המחלוקת בין חסידים ומתנגדים והמסתעף ממנה" **חקירה** ה, ה (2007); נתנאל לדרברג **השער לאין** 190-195 (התשע"א); יעקב גרטנר **עיני תפילה: מנהגים ותולדות** 73-75 (התשע"ה).

בתקופת גיבוש הזהות החסידית, התפשט הנוהג להימנע ממצה שרויה בתור הנהגה הראויה לכול. מצב זה בא לידי ביטוי בתשובת רש"ז מליאדי, כאשר שלח את ברכתו למחמירים. זאת כוונת רש"ז מליאדי בכואו לנמק את השינוי בציון עמדת האר"י שיש "להחמיר כל החומרות בפסח". היות שהחסידים ביכרו את תורת האר"י עבור כל אחד ואחד – הן בנוסח התפילה הן בחומרות בחג הפסח – הרי "פשיטא שיש להחמיר".

ניתוח זה מסייע להבנת דבריהם של חכמים בני דורו של רש"ז מליאדי. כאמור, ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא (נפטר 1794) כתב: "נהגו יראים ושלמים שאין אוכלים מצה שבא עליה מים אחר אפיתה". ספרו של ר' אלכסנדר זיסקינד, יסוד ושורש העבודה, רווי במובאות מספרות הקבלה ועידוד הנהגות קבליות, ואף רעיונות ונהגות שניתן לאתנם גם בכתבים שיצאו מבית מדרשו של המגיד ממעזריטש.⁵³ אולם ר' אלכסנדר זיסקינד לא היה חלק מהתנועה המתגבשת, ולכן הדרכותיו לא הונחלו לחוג מוגדר שהלך והתרחב, אלא נותרו כהנחיות עבור יחידי סגולה.

ברומה, בהגהה בתוך דברי רח"מ מרגליות יש הכרה באפשרות להיזהר ממצה שרויה בתור חומרה אישית: "ומ"מ הרוצה לקדש עצמו במותר לו שלא לאכול מצה שרויה או מבושלת, אפי' טחונה וכתישה, אין מזניחין אותו".⁵⁴ בכל זאת, רח"מ מרגליות לא נתן את הבכורה למחמירים, ולכן סיים את דבריו באומרו:

וממה דכתיבנא מבואר דבין המחמירין ובין המקילין – אלו ואלו עושים כוונים לשמים: אילו דעתם לפרוש משימצא דשימצא, חימצא ובר חימצא, בכדי להזהר מחמץ כל שהוא בכל חומר האפשר; ואלו משום מניעת שמחת יו"ט שלא ערב להם לחם מצה חריבה, ובפרט למי שקשה לו הלעיסה [...] ועל אילו ועל אילו שלכם לשמים קורא אני וְעַמְךָ כָּלְם צְדִיקִים וְשֵׁעִיהוּ ס 21].

עמדתו של ר' משה סופר ("חתם סופר", 1762–1839) בעניין מצה שרויה דומה לגישתם של ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא, רש"ה קעלין ורח"מ מרגליות. כותבי קורותיו של החתם סופר ציינו כי הוא נהג לאכול מצה שרויה.⁵⁵ יתירה מזו, בשמו של

53 מנדל פייקאז' בימי צמיחת החסידות 51–53, 168, 372–375 (התשל"ח); Levi Cooper, ;

A 'hasid' among the Mitnagdim, JERUSALEM POST, 11.12.2013, magazine

54 מרגליות, לעיל ה"ש 33; לא ברור לי אם הגהה זו היא פרי עטו של רח"מ מרגליות.

55 כך, לדוגמה, כתב חזקיה פייבל פלויט (1818–1894): "ושתה אחרי קידוש משקה (קאווע) ורחץ פיו ואכל שנים שלושה עגולים מתוך הרוטב". ראו ליקוטי חבר בן חיים, ג, ע"ב (מהדורת התרל"ח-התרנ"ג). ראו עוד שו"ת מהרש"ג א, סימן נו, אות ב; שבת שפפטל ווייס הלכתא רבתא לשבתא קצח (התשל"ב); סלומון, לעיל ה"ש 1, בעמ' 32; ABRAHAM ;

J. TWERSKI, FOUR CHASSIDIC MASTERS 194–195 (2008)

החתם סופר נמסר כי מי שנמנע מאכילת מצה שרויה מבטל מצוות עונג יום טוב.⁵⁶ החתם סופר עצמו כתב כי הוא נהג לקצר בתהליך אפיית המצות, אך לא ציין שההכנה המהירה הביאה לחשש של קמח שעלול להחמיץ.⁵⁷ חרף האמור, כתב החתם סופר: "דמצוה הוא ופרישות שלא לאכול מצה שרוי" בפסח.⁵⁸ לדירדו של החתם סופר, זהירות מפני מצה שרויה היא סוג של פרישות, ובשל כך היא הנהגה הראויה ליחידי סגולה. המון העם – והחתם סופר כלל את עצמו בסיווג זה – אכלו מצה שרויה.

גישת החתם סופר למצה שרויה מזכירה את גישתו לנוסח התפילה של האר"י ולחסידות כתנועה בכלל. החתם סופר הצהיר כי הוא לא התפלל בנוסח התפילה של החסידים, ופקפק ברעיון של עדה שרבים משתייכים אליה ונוהגים מנהגי פרישות.⁵⁹ לדירדו של החתם סופר, יחידי סגולה רשאים לנהוג במנהגי מקובלים, כגון להתפלל בנוסח האר"י ולהימנע ממצה שרויה בפסח. לעומת זאת, על המון העם להתפלל כמנהג אשכנז המקובל ולענג את החג באכילת מצה שרויה.⁶⁰

- 56 עקיבה יהוסף [שלעזינגער] הגדה של פסח לב העברי דרשה לשבת הגדול, עמ' ט (הלל מרדכי אליעזר שלעזינגער עורך, התש"מ); שו"ת תשובות והנהגות, לעיל ה"ש 44.
- 57 "הנה אנחנו מקפידים שלא יהי' ולא ישהה מתחלת נתינת המים לקמח עד שתוציא המצה מהתנור אלא ב' או ג' מינוטין [דקות], אע"ג דשיעור חימוץ היא י"ח מינוטי", מ"מ במדינתנו זריז' במצוה זו אפי' הפחותי" (שו"ת חתם סופר, חושן משפט, השמטות, סימן קצו).
- 58 שם, יורה דעה, סימן רכב.
- 59 "ואך לעשות עדה שלמה כלם יתחסדו במנהג א' לכולם א"כ [=אם כן] היא גופי' נעשה חק לישראל ומצות אנשים וזה אי אפשר. ולכן ראיתי רבותי הגאון הפלאה ז"ל ומורי החסיד שבכהונה מהו' נתן אדליר זצ"ל והגאון מהו' זלמן חסיד ז"ל שלא המשכו עדה" (שם, אורח חיים, סימן קצו); וראו עוד סימנים טו-טז.
- על חסידים, חסידות ונוסח התפילה בעיני החתם סופר, ראו אברהם יצחק ברומברג "יחסם של גדולי התורה לתנועת החסידות" ספר הבעש"ט נא-נב (התש"ך); יעקב כ"ץ "קווים לביוגרפיה של החתם סופר" מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום קטו, קיט (א"א אורבך, ר"צ ורבלובסקי וח' וירשובסקי עורכים, התשכ"ח); י' יוסף כהן "החתם סופר והחסידות" סיני טט, קנט (התשל"א); משה סמט החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה 314-315 (התשס"ה); מעוז כהנא מהנודע ביהודה לחתם סופר: הלכה והגות לנוכח אתגרי הזמן 324-329 (התשע"ו).
- 60 לבישת בגדי חול בשבת חזון במשנת החתם סופר היא דוגמה נוספת למגמה המתוארת. כך עולה מדברי אחד מתלמידיו: "ואמר לן מרן [החתם סופר] זצוק"ל כי לקדוש [האר"י] הי' יותר צער ללבוש בגדי שבת בשבת חזון מאלו החליף ולא הי' צריך להחליף, משא"כ אנו יתמי דיתמי אם לא נעשה היכר יצא האבילות מלבינו" (פלוט, לעיל ה"ש 55, ח"ב דף לד ע"ב – לה ע"א). ראו עוד פלוט, שם, ח"ג דף י ע"ב; ילקוט אליעזר על תהילים, קנ ע"ב (מהדורת התר"ן); חיים סופר תהילים עם פירוש שערי חיים רמ ע"א-ע"ב (מהדורה שנייה, התרנ"ז). תלמיד החתם סופר, ר' חיים סופר (1821-1886), בהיותו רב במונקאטש בין השנים 1867-1879, נהג ללבוש בגדי חול בשבת חזון הגם שאנשי מונקאטש לבשו בגדי שבת. לפי בנו, אביו נהג לא לצאת מביתו באותה שבת. עוד העיד הבן, כי בהונגריה לבשו

ייתכן שניתן להוסיף כאן את עמדת הרמות המרכזית של ההתנגדות לחסידות: הגאון מווילנה ר' אליהו (הגר"א, 1720-1797). האם אכל הגר"א מצה שרויה? כך נמסר בדיווח אחד:

ורבינו שבגולה, הגאון הרח"ו ר' חיים מוואלאז'ין, [1749-1821], שם פניו ללכת במועד חג הפסח לרבו, הוא רבן של כל ישראל רבינו אליהו החסיד נ"ע [=נשמתו עדן] מווילנא, לראות אם אוכל הוא ז"ל קניידלי"ך. ואכל בפניו. ואמר שאין בזה שום מיחוש. ובפרט לנוהגים לחלטן ברותחים. ונעשים בשומן אווז בלתי מים. דאז אפילו בקמח שאינו אפוי מותר. ומכ"ש [=ומכל שכן] אפוי ורותחין. וכן נהג הרח"ו ז"ל לאכול.⁶¹

מהדיווח הזה יש מקום להבין כי הגר"א אכן נהג להימנע מאכילת מצה שרויה (אף שהתיר את אכילתה). הוא אכל קניידלעך, אבל דאג לכך שלא יהיה חשש מצה שרויה: הקניידלעך הוכנו ללא מים אלא "בשומן אווז בלתי מים", הם נחלטו במים רותחים ובכך לא הספיקו להחמיץ.⁶²

לעומת דיווח זה, בספר מעשה רב יש ידיעה סותרת: "מותר לאכול מאכלים ותבשלין העשויים מקמח מצות ואין לחוש שמא נשאר מקום שלא נאפה יפה וכשיבא במים יחמיץ, דאף שלא נאפה כל צרכו עכ"פ [=על כל פנים] לא גרע מקליות שאינו מחמיץ".⁶³ מסורת זו מופיעה גם בדברי אחד מצאצאיו, ר' משה שטרנבוך (נולד 1926), אשר טען שהגר"א אכל מצה שרויה. ר"מ שטרנבוך הוסיף: "וכפי שמקובל אצלנו הגר"א זצ"ל הקפיד על חתנו שאכל על שלחנו והחמיר בשרויה, (וסידר חתנו עם הרבנית

בגדי שבת בשבת חזון "במקומות המתפללי' נוסח ספרד כי כן נהג האר"י הקדוש ללבוש כל בגדי שבת" (יעקב שלום סופר תורת חיים ג, ב ע"ב ספירה שנייה (התרנ"ז-התרע"א)). הבן קישר את המנהג לאלו המתפללים נוסח ספרד. זיקה זו אינה מדויקת, שהרי היו חכמים שלא התפללו נוסח ספרד ולבשו בגדי שבת בשבת חזון מטעמים אחרים; ראו סידור בית יעקב (עמדין) ח"ב, סח ע"ב (מהדורת התק"ה-התק"ח); שערי רחמים, עמ' ד ע"ב – ה ע"א (מהדורת התקל"א); חיי אדם, כלל קכט, סימן כא; ערוך השולחן, אורח חיים, סימן תקנא סעיף יא. לעניין בגדי שבת בשבת חזון, ראו Levi Cooper, *Halakha, in Studying* HASIDISM: SOURCES, METHODS, PERSPECTIVES 36, 47-54 (Marcin Wodziński ed., 2019).

עפשטיין, לעיל ה"ש 15, בעמ' 108. לעניין מנהג ר"ח מוואלאז'ין, ראו אייזנברגר, לעיל ה"ש 14.

כך גם נהג החזון איש, ראו מאיר גריינמן ליקוט דינים והנהגות ממרן החזון איש צו (מהדורה שלישיית, התשנ"ו); טעמא דקרא, אות יט. עוד לעניין שיטת החזון איש, ראו שו"ת תשובות והנהגות, ח"ב, סימן רלא.

מעשה רב, סימן קפז. בדומה ראו ארחות חיים (כתר ראש), אות ק. ראו עוד שו"ת יחיה דעת א, סימן כא.

שברוטב שלו לא יכניסו קניידלעך, והגר"א זצ"ל ראה הדבר ואמר לו שאפילו קליות אינו מחמיץ ואין מקום להחמיר".⁶⁴

איננו צריכים לקבוע אם באמת נהג הגר"א לאכול מצה שרויה. בהקשר הנוכחי אני מבקש להאיר כי ייתכן גם ייתכן שהגר"א פסק שמותר לכל אחד לאכול מצה שרויה, אך הכיר במנהג של יחידי סגולה להימנע מאכילתה. כאשר חתנו ביקש לנהוג מנהג פרישות ולהימנע מאכילת מצה שרויה, מצה הגר"א נגדו מפני שסבר שחתנו אינו ראוי לאצטלה זו. הגר"א, לעומת זאת, ראה את עצמו כאחד מיחידי סגולה ולכן אימץ את ההנהגה המחמירה.

בני דורו של רש"ז מליאדי – רש"ה קעלין, ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא, רח"מ מרגליות, החתם סופר והגר"א – הכירו את הנוהג של יחידי סגולה להימנע ממצה שרויה. מבין חכמים אלה, רק רש"ז מליאדי עודד את האימוץ הרחב של המנהג. בכך נתן רש"ז מליאדי ביטוי למגמה של תנועת החסידות המתגבשת לאמץ ולהפיץ מנהגי האר"י של יחידי סגולה. זהו חידושה של החסידות באפיק הנורמטיבי של קבלת האר"י: תרגום דברי האר"י לכדי נורמות הלכתיות עבור הכלל.⁶⁵

המכנה המשותף בין זהירות מפני מצה שרויה לבין שינוי נוסח התפילה הוא הרצון להנחיל את הקבלה ואת מורשת האר"י לעם. חוקרים, בהם מרדכי וילנסקי ונחום לאם, הבינו כי ההתנגדות לחסידים בכל הקשור לתפילה נבעה מתפיסה שונה של החשיבות הדתית של עבודת התפילה וערכה ביחס ללימוד תורה.⁶⁶ הניתוח שהצגתי כאן מבקש לשים את הדגש על שאלת ההמוניות: האם עבודת התפילה הקבלית – ראוייה ככל שתהיה – יכולה להיות נחלת הכלל, או שמא היא נחלתם של יחידי סגולה בלבד? בדומה: האם ראוי להורות לכלל העם להיזהר ממצה שרויה, או שמא מדובר בנוהג המתאים למתי מספר בלבד? היתרון של שימת דגש על שאלת ההמוניות הוא שההסבר יפה הן לתפילה בנוסח האר"י והן למצה שרויה (וגם למקרים נוספים).

רבקה ש"ץ אופנהיימר הדגישה את המגמה להחמיר כאבן יסוד של החסידות.⁶⁷ שימת הדגש על הנחלת הקבלה ומורשת האר"י לעם מלמדת כי לא ניתן לצמצם את

64 שו"ת תשובות והנהגות ג, סימן קמה. סיפור דומה מופיע גם בתשובה אחרת של ר"מ שטרנבוך, ראו שם, סימן קמד.

65 האפיק הנורמטיבי של קבלת האר"י – להבדיל מאפיקים אחרים של קליטת קבלת האר"י, כגון הגות או קבלה מעשית.

66 נחום לאם תורה לשמה: במשנת רבי חיים מוולוז'ין ובמחשבת הדור פרקים ג, ד, ה, ובמיוחד עמ' 126-127 (התשל"ב); Mordecai L. Wilensky, *The Hostile Phase, in TOLERANCE AND MOVEMENTS OF RELIGIOUS DISSENT IN EASTERN EUROPE* 89, 96, 105 (Béla K. Király .ed., 1975).

67 רבקה ש"ץ אופנהיימר החסידות כמיסטיקה: יסודות קוויאטיסטיים במחשבה החסידית במאה הי"ח 156 (התשכ"ח): "ההבדל בין החסידות לשבתאות בתפיסה הספיריטואלית

התבנית של הלכה-הלכה למעשה-הכרעה שיפוטית קונקרטית, לקטגוריה צרה של מגמה להחמיר.⁶⁸ המעבר מהלכה לעבר הלכה למעשה ולעבר הכרעה שיפוטית קונקרטית הוא לעיתים במגמה להקל מתוך התחשבות בנסיבות, אך במקרים אחרים המעבר הוא בסיומן החמרה מפני "שהשעה צריכה לכך".⁶⁹ במקרה של מצה שרויה, ביסוד המעבר עומדת מגמה להחמיר. אולם אין זו בהכרח המגמה של כל מנהג שאימצו החסידים: שינוי נוסח תפילה – כפי שהוא מוסבר בדברי המגיד – אינו החמרה, ואולי הוא אפילו סוג של הקלה, שהרי מי שאינו מכיר את נוסח התפילה של שבטו אינו חייב להתחקות אחרי שורשיו המשפחתיים אלא רשאי לאמץ את הנוסח השווה לכל נפש.

ט. תמונת מצב של גיבוש מנהג חסידי

הצעתי שלושה כיוונים כדי לתת פשר לפער בין ספר הפסקים של רש"ז מליאדי לבין תשובתו בנוגע למצה שרויה: ניתוח תורת-משפטי המבוסס על ההבחנה בין אופנים שונים של ביטוי נורמה הלכתית; תיאור היסטורי הנסמך על ניסיון לתארך את כתביו ההלכתיים של רש"ז מליאדי; והסבר הנעוץ בסוציולוגיה של ההלכה בקרב תנועת החסידות המתגבשת. חיבור בין שלושת הכיוונים מסביר את הפער בפסקי רש"ז מליאדי ומצייר תמונה של מנהג חסידי בהתהוותו. ספר הפסקים של רש"ז מליאדי נכתב בראשית דרכו, כאשר יחידי סגולה נזהרו ממצה שרויה באופן אישי ופרטי. באותה עת טרם התקבלה עמדת האר"י שיש להחמיר בכל החומרות בפסח בתור "הלכה" או "הלכה למעשה". בשל כך, המנהג להימנע ממצה שרויה טרם השתרש כמנהג השייך לרבים. בהתאם לסוגה הספרותית של ספר הפסקים, אין ביטוי בשולחן ערוך של רש"ז מליאדי לא לעמדת האר"י ולא לנוהג הנגזר ממנה; הנורמה מוצגת בצורתה הטהורה. רש"ז מליאדי הוסיף ממד של הלכה למעשה כאשר קבע כי אין לחשוש פן מי שנמצא במטבח יחליף קמח מצה שאינו יכול להחמיץ בקמח העלול להחמיץ. בחיבור זה, לא היה מקום לציון מנהגים של יחידי סגולה בודדים בקהילה היהודית: ברור שהנהגות כאלו אינן "הלכה" והן אף לא "הלכה למעשה", אלא נחלתם של בעלי נפש החפצים להתנהג בהשראת מורשת האר"י.

המשותפת הוא רק בהיפוכה של הפורמולה, קרי: מה שהסיקה השבתאות בפורמולה 'מתיר איסורים', הסיקה החסידית בפורמולה 'אוסר היתרים'.

68 על מגמות להחמיר בחסידות ראו בנימין בראון "החמרה: חמישה טיפוסים מן העת החדשה" דיני ישראל כ-כא 123, 178-192 (התש"ס-התשס"א); בראון, "תחליפים", לעיל ה"ש 43, בעמ' 266-268; Maoz Kahana and Ariel Evan Mayse, *Hasidic Halakhah: Reappraising the Interface of Spirit and Law*, 41 AJS Rev. 375, 385-386 (2017).

69 לדוגמה, בבלי, סנהדרין מו ע"א. ראו עוד בן-מנחם, "סטייה שיפוטית", לעיל ה"ש 26, בעמ' 142-145.

כעבור זמן, לאחר "עשרים שנה או יותר", כחלק מעיצוב הזהות החסידית הקולקטיבית, החלו החסידים לראות בזהירות ממצה שרויה מנהג ראוי לכלל. הזהירות מפני מצה שרויה הייתה מוכרת, אם כי לא כדרך הלכתית בת רבים. התנועה המתגבשת נתנה את הבכורה לאר"י ולמורשתו, ומשום כך נדרש מכל אחד "להחמיר כל החומרות בפסח". בתודעה זו, הבחין רש"ז מליאדי בקמח העלול להחמיץ והזהיר מפני מצה שרויה. ההלכה התיאורטית עמדה בעינה, אך רש"ז מליאדי שקלל את המרכיב החוץ-משפטי של השראת האר"י ופסק "הלכה למעשה" כי יש לנהוג בכל החומרות בפסח. תרגום נורמה זו להוראה קונקרטית הביא את רש"ז מליאדי לקידום ההימנעות מאכילת מצה שרויה. מקורות משלימים מלמדים כי ניתן למקם את ראשית התפשטות המנהג בבית מדרשו של המגיד ממעזריטש. בכך יש לפנינו תמונת מצב, freeze frame, של שני מצבים משפטיים: היחס למצה שרויה לפני שהחומרה התקבלה בקרב קהל החסידים, והיחס למצה שרויה לאחר שריטואלים שמקורם בתורת האר"י החלו להתקבל ולהתפשט בקרב החסידים ונהיו להנחיות רבים. סיפור תולדות מצה שרויה בכתבי רש"ז מליאדי מציע צהר נדיר לגיבוש מנהג חסידי בזמן אמת.

לצד התיאור של פרק בתולדות מנהג מסוים, חשיבותו של פרק זה באה לידי ביטוי בשלושה אפיקים רחבים יותר:

(א) מבחינת המקורות הספרותיים של ההלכה זוהי תקרית ייחודית, וככל הנראה גם נדירה: הפער בין ספר הפסקים של רש"ז מליאדי ותשובתו הוא דוגמה לשינוי עקב אימוץ מנהג כחלק מתהליכי גיבוש זהות של תנועה דתית בהתהוותה. התופעה של חזרת הפוסק בין כתיבת חיבור אחד למשנהו מוכרת מפוסקים אחרים. חזרות אלו באו לעולם מסיבות משפטיות ואחרות, כגון: בחינת המקורות מחדש, שינוי בתפיסת המדרג בין מקורות שונים, או דיון במקורות עם עמיתים ותלמידים.⁷⁰ לא כן במקרה של מצה שרויה: השינוי בהתייחסות לא בא מסיבות אלו, אלא כתוצאה משינוי בתודעה של הפוסק וקבוצת השיח שלו. במקרה הנדון התמורה התודעתית נעוצה בכיכור מורשת האר"י על ידי הקהילה החסידית המתגבשת. תמורה זו הביאה להסקת מסקנות נורמטיביות קונקרטיות. זהו, אם כן, שינוי עקב תמורה דתית-חברתית אשר תוצאותיה מצויות בתחום ההלכה. דוגמאות מעין אלו התיינה נדירות בספרות המשפטית, שהרי נדרש תזמון מדויק: נסיבות היסטוריות שהביאו לשינוי בנורמות, עם כתיבה משני עברי השינוי של פוסק החי את התמורה. ניתן לצפות שלא תימצאנה דוגמאות רבות של פערים מהסוג הזה, ומכאן ייחודה של סוגיית מצה שרויה בפסקי רש"ז מליאדי.

70 גם בכתבי רש"ז מליאדי ישנן חזרות מסיבות דומות, כגון החלטתו לבכר את פסיקת המגן אברהם במהדורה הראשונה של ספר הפסקים שלו, והחזרה מעמדה זו במהדורה השנייה. ראו Cooper, *Towards a Judicial Biography*, לעיל ה"ש 3, בעמ' 125.

(ב) מבחינה משפטית-הלכתית זהו מקרה מייצג של גיבוש מנהג חדש בשחר תנועת החסידות, וקריאת כיוון להרכבת תצרף של תולדות המנהג החסידי. נוסף על מצה שרויה ונוסח התפילה, סביר לשער כי ניתן יהיה להבחין בהתפתחות דומה ביחס למנהגים קבליים אחרים של יחירי סגולה שאומצו על ידי תלמידי המגיד והופצו בקרב הנוהרים אחריהם. כך, לדוגמה, לבישת בגדי לבן בשבתות ובמועדים, קדושת כתר, קריאת הלל בבית הכנסת בליל חג הפסח, ועוד.⁷¹ לרוב, נאמני החסידות לא המציאו מנהגים יש מאין. מתוך מגמה של ביכור מורשת האר"י, הם עודדו אימוץ התנהגות שעד לאותה עת הייתה נחלתם של יחירי סגולה בלבד. בכך הם יצרו נורמות חדשות ועיצבו זהות קולקטיבית. נורמות אלו תרמו לגיבוש תלמידי המגיד לכדי תנועה משמעותית, תנועה אשר נוכחותה מורגשת עד ימינו אלה.

אומנם מדובר בתבנית אחת ותיתכנה תבניות אחרות של התפתחות המנהג החסידי. אכן, ניתן לזהות תבניות נוספות לצד (1) הפצת מנהגים קבליים קיימים בקרב המוני העם, כגון: (2) המצאת מנהגים חדשים שיש להם יסוד בהלכה, לרבות היחס לבישת צמר שנבע מהקפדה על דיני שעטנז, והשימוש בסכינים מלוטשות לשחיטה.⁷² (3) הקצנת מנהגים קיימים, לרבות תנועות בתפילה או ריקודים.⁷³ (4) קידוש מעשי חול, לרבות

71 על קריאת הלל בבית הכנסת בליל חג הפסח ראו בנימין שלמה המבורגר "הלל בבית הכנסת בליל פסח" משלחן מלכים: מתורתם של רבותינו מאורי הדורות: פסח: מוקדש לזכרו של רבי אליעזר פלצינסקי כרך ב, עמ' תתקעב (התשס"ח); לוי יצחק קופר "הלל בליל חג הפסח: סיפורי חסידים בתור נרטיב משפטי של מאבקי נוסח התפילה" מאור ושמש: היסטוריה, הגות, סיפורת ומורשת (טרם פורסם).

72 גם כאן יש מקורות המצביעים על בית מדרשו של המגיד בתור מקור המנהג, לדוגמה: "רבותינו הראשונים שהמציאו דבר זה, הם השו"ב המפורסמים דמעזריטש, אשר החזיק על ידם קדוש עליון נשיא אלקים רבשכבה"ג המגיד צוקללה"ה נבג"מ, ואחריו כל ישרי לב תלמידיו הצדיקים המפורסמים ששתו בצמא את דבריו דא"ח" (שארית יהודה, סימן יט); "וכן הי' עם הגישליפענע חלפים התחיל מהמגיד" (כתבי ר' יאשע שו"ב |התש"מ|, לעיל ה"ש 46, בעמ' נד). על סכינים מלוטשות ראו חנא שמרוק "משמעותה החברתית של השחיטה החסידית" ציון כ 47 (התשט"ו); וורטהיים, לעיל ה"ש 5, בעמ' 200-208; מרדכי וילנסקי חסידים ומתנגדים: לתולדות הפולמוס שביניהם בשנים תקל"ב-תקע"א ה"ש 11; 117 ה"ש 23 (התש"ל); שאול שטמפפר "לקורות מחלוקת הסכינים המלוטשות" מחקרי חסידות טו 197 (עמנואל אטקס, דוד אסף ויוסף דן עורכים, התשנ"ט); SHAUL STAMPFER, FAMILIES, RABBIS AND EDUCATION: TRADITIONAL JEWISH SOCIETY IN NINETEENTH CENTURY EASTERN EUROPE 342-355 (2010).

73 תנועות בתפילה: וורטהיים, לעיל ה"ש 5, בעמ' 103-106; וילנסקי, לעיל ה"ש 72, חלק א, בעמ' 39-40, ה"ש 24; ג'ייקובס, לעיל ה"ש 52, בעמ' 54-67; משה חלמיש חקרי קבלה ותפילה 390-417 (התשע"ב). על תנועות קבליות בתפילה ללא קשר לחסידות, ראו Levi Cooper, *Esotericism, Accessibility, and Mainstreamisation: Pre-Prayer Gesturing and the Evolution of Jewish Practice*, 32 DINE ISRAEL 125 (2018).

אכילה או לבוש.⁷⁴ סוגיות אלו ואחרות נדונו במחקר, אך עדיין ראויות לבחינה רוחבית כדי לצייר תמונה שלמה של תולדות המנהג החסידי.

(ג) מבחינת תולדות החסידות התיאור משתלב ברעיונות על אודות התפתחות הזהות החסידית וגיבוש התנועה, ואף תורם להבנה של פרק עלום משחר החסידות. היחס להלכה בראשית התנועה הוא בין השאלות הגדולות והפרדוקסים שעלו בחקר החסידות.⁷⁵ איננו יודעים רבות על בית מדרשו של המגיד ממעזריטש.⁷⁶ ביקורו של שלמה מיימון (1754-1800) במעזריטש, והדרשות שהוא שמע מפי המגיד ולאחר מכן תיעד, מאפשרים לנו להיכנס לרגע קט לסביבתו של המגיד.⁷⁷ דיוקנו והגותו של המגיד הגיעו עלינו באמצעות תלמידיו. אין בידנו דברי המגיד על מצה שרויה, אבל מפסקי רש"ז מליאדי אנו יכולים להציץ לתוך בית מדרש ולהבחין באימוץ מנהג חדש על ידי תלמידי המגיד כחלק מהתכנסותם לכדי תנועה.

אבל המשמעות של מצה שרויה היא רחבה מהצצה רגעית לתוך בית מדרשו של המגיד ממעזריטש והיכולת להבחין בתהליך ההתקבלות של ריטואל מסוים. לפנינו

ריקוד: יוסף ינן פנטון "ריקוד הקודש ברוחניות היהודית: הריקוד החסידי" דעת 45, 135 (התש"ס); לוי יצחק קופר האדמו"ר ממונקאטש הרב חיים אלעזר שפירא: הפוסק החסידי – דמות ושיטה 280-299 (עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן – הפקולטה למשפטים, 2011).

74 אוכל: Allan Nadler, *Holy Kugel: The Sanctification of Ashkenazic Ethnic Foods in Hasidism*, in *FOOD AND JUDAISM* 193 (Leonard J. Greenspoon, Ronald A. Simkins & Gerald Shapiro eds., 2005) [= 15 Stud. in Jewish Civilization] 49.

לבוש (אם כי בתקופה מאוחרת): Levi Cooper, *Shtrayml: An Ethnographic Tale of Law and Ritualization*, 33 *POLIN: Stud. in Polish Jewry* 117 (2020).

75 דוד אסף ואסתר ליבס השלב האחרון: מחקרי החסידות של גרשם שלום 16-20 (התשס"ט); וורטהיים, לעיל ה"ש 5, בעמ' 11; משה רוסמן "פסק דינה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית של החסידות" ציון עד 141, 166, 174 (התשס"ט).

76 על הוראת הלכה בבית מדרשו של המגיד ממעזריטש, ראו לוין, לעיל ה"ש 30, בעמ' יג-טז; Ariel Evan Mayse, *Beyond the Letters: The Question of Language in the Teachings of Rabbi Dov Baer of Mezritch* 52, 428-429 (PhD diss., Harvard University, 2015).

77 SALOMON MAIMON'S *LEBENS GESCHICHTE: VON IHM SELBST GESCHRIEBEN UND HERAUSGEGEBEN* 207-242 (1792-1793) von K. P. MORITZ; ספר חיי שלמה מימון 132-149 (י"ל ברוך מתרגם, התשי"ג); יוסף וייס "על דרוש אחד של המגיד ממעזריטש" ציון יב 97 (התשי"ז); הנ"ל "על תורה חסידית אחת להמגיד ממעזריטש" ציון כ 107 (התשט"ו); דוד אסף "תורת המגיד ר' דב-בער ממזריץ' בזיכרונות שלמה מימון" ציון עא 99 (התשס"ו).

מקרה מבחן למרכזיות של מנהגים בכינון תודעה.⁷⁸ לא רק תודעה של היחיד, אלא תודעה של הזהות הקיבוצית.⁷⁹

חוקרי החסידות האירו כי החסידות כתנועה החלה רק לאחר פטירת המגיד בשלהי 1772. הם הדגישו את הממד של ההנהגה החסידית, מוסדות כמו השטיבל, והדפסת כתבי חסידות. החרמות וכתבי הפולמוס של המתנגדים תרמו אף הם להתהוות של זהות נבדלת. חוקרים גם תיארו עד כמה שימשו ריטואלים דתיים כיסוד מחדש של החסידות.⁸⁰ לכל אלה ניתן להוסיף ממד משפטי-הלכתי לתיאור התהוות תנועת החסידות. הפיכת הנהגות של יחידי סגולה לנורמות מחייבות של הכלל משקפת התמסדות. מנהגים אלו – אשר הזהירות מפני מצה שרויה היא רק אחד מהם – שימשו כדרך נגישה להביע הזדהות חברתית, והם תפקדו כציר מלכד עבור נאמני התנועה המתגבשת.

עם זאת, זהירות ממצה שרויה איננה כשאר המנהגים החסידיים, כגון מרחב התפילה תוכנה וסגנונה, לבישת בגדי לבן, שחיטה בסכינים מלוטשות, ועוד. בהשוואה למנהגים האחרים שסייעו בגיבוש הזהות החסידית, מתייחדת ההסתייגות ממצה שרויה במקום התרחשותה. הריטואל אינו מקוים במרחב הקהילתי הנראה לעין כול. אלא נזהרים ממצה שרויה בבית באירוע משפחתי מרכזי בלוח השנה היהודי: ליל הסדר. ההימנעות ממצה שרויה מתחילה במטבח בערב פסח וממשיכה בסעודות החג. בכך מטפח המנהג את הזהות החסידית והשיוך החסידי של כל מי שסמוך על שולחן החסיד.

זהירות ממצה שרויה מאפשרת אפוא לחסידות להיכנס אל הבית פנימה, לתוך חיק המשפחה. החסידות מסבה לליל הסדר יחד עם בני הבית והאורחים, והיא משאירה חותם על שולחן החג של החסיד.

78 לתיאור דומה על תקופה אחרת, ראו Avriel Bar-Levav, *Ritualisation of Jewish Life and Death in the Early Modern Period*, 47 LEO BAECK INSTITUTE YEARBOOK 69 (2002)

79 ÉMILE DURKHEIM, LES FORMES ÉLÉMENTAIRES DE LA VIE RELIGIEUSE: LE SYSTÈME TOTÉMIQUE EN AUSTRALIE (1912); idem, THE ELEMENTARY FORMS OF RELIGIOUS LIFE (K. E. Fields trans. 1995)

80 Ada Rapoport-Albert, *Hasidism after 1772: Structural Continuity and Change*, in HASIDISM REAPPRAISED (Ada Rapoport-Albert ed., 1996); repr. in ADA RAPOPORT-ALBERT, HASIDIC STUDIES: ESSAYS IN HISTORY AND GENDER (2018); Shaul Stampfer, *How and Why Did Hasidism Spread*, 27 JEWISH HISTORY 201 (2013). שגיב, לעיל ה"ש, 6 בעמ' 168-169; Gadi Sagiv, *Ritualization as Religious Renewal in 18th-Century Hasidism*, 16 ZUTOT 19 (2019)

